कृत्यरत्नाकरः

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS.

कृत्यरत्नाकरः ।

महासान्धिविग्रहिक-श्रीचण्डेश्वरठक्कुरविरचितः ।

KṚTYARATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI.

BY

CAṆḌEŚVARA ṬHAKKURA.

EDITED BY

PAṆḌIT KAMALA KṚṢṆA SMṚTITĪRTHA

Work Number
237.

Issue Number
1475.
New Series.

(Completing text.)

CALCUTTA:
Printed at the Baptist Mission Press.
Published by the Asiatic Society of Bengal, 1, Park Street,
1924.

NOTICE.

BIBLIOTHECA INDICA

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

The Bibliotheca Indica is a collection of works belonging to or treating of Oriental literatures and contains original text-editions, as well as translations into English, and also bibliographies and studies.

The publication was started in 1849, and consists of an Old and a New Series. The New Series was begun in 1860, and is still running.

As a rule the issues in the series consist of fascicles of 96 or 100 pages print, though occasionally numbers are issued of double, triple or larger bulk, and in a few cases even entire works have been published under a single issue number. Several different works are always simultaneously in progress. Each issue bears a consecutive issue number. The Old Series consists of 265 issues; in the New Series, till September, 1924, inclusive, 1469 issues have been published. These 1734 issues represent 240 different works; these works again represent the following literatures:—

Sanskrit, Prakrit.
Rājasthānī, Kāshmīrī, Hindī.
Tibetan.
Arabic, Persian.

Several works published are partly or wholly sold out, others are still incomplete and in progress. A few works, though incomplete, have been discontinued.

Various price lists and notices concerning the Bibliotheca Indica are available and may be had on application. Other lists are in preparation. Revised lists are published from time to time.

The standard sizes of the Bibliotheca Indica are three:—

Demy (or small) octavo.
Royal (or large) octavo.
Quarto.

The prices of the Bibliotheca Indica as revised in 1923 are based (with some exceptions) on the following scale per unit of 96 or 100 pages in a fascicle as the case may be:—

[1]दीनाननाथक्षपणान् ब्राह्मणांश्च विशेषतः।
भोजयेत् पूजयेच्छक्त्या नानाभक्ष्यैर्विधानतः॥
तिलान् पलाशसमिधो जुहुयात् पावके तथा।
कृत्वा तु सघृतं वीर देवमारोपयेद्रथम्॥
कुर्य्यात् प्रजागरं तत्र नानाप्रेक्षणकैर्द्विज।
परिव्राजकवर्गैस्तु नृत्यमानैश्च सर्व्वशः॥
एवं महोत्सवं कृत्वा यामिन्यर्द्धं वरानने।
कृष्णाष्टम्यान्ततः पौषे देवं तं भ्रामयेत् पुरम्॥
नानाप्रेक्षणकैर्विप्र ब्रह्मघोषैश्च सर्व्वशः।
वृन्दैः पाशुपतानाञ्च नृत्यमानैः समन्ततः॥
रथै र्विप्रध्वजच्छत्रैः किङ्किणीरवकान्वितैः।
वितानध्वजमालाभिर्घण्टाचामरदर्पणैः॥
शङ्खभेर्य्यादिनिर्घोषैर्गयरङ्गसमाकुलम्।
लेप्य दारुमयैर्यन्त्रैर्मातृरक्षोगणादिभिः॥
उद्यानखातपानाद्यैर्महोत्सवसमन्वितैः।
महाजनपदाकीर्णं यथावैभवकल्पितम्॥
सर्व्वदा दानपुण्यानि सर्व्वतीर्थफलानि च।
अत्युग्रतपसां पुण्यं सर्व्वयज्ञफलानि च॥
लभते च नरः श्रीमान् शिवयात्राप्रवर्त्तनात्।
शिवलोके महाभाग शिववन्मोदते सदा॥

---

१ D दीनार्थं क्षपणान्।

अत्र शुक्लपक्षकथनानन्तरं कृष्णाष्टम्यान्ततः पौष इति भविष्य-पुराण एव कथनाद्युक्त एव शुक्लादिमासक्रमेण कृष्णः पौषपक्षः।

तस्यान्ते देवराजत्वं चिरकालमवाप्नुयात्।
जम्बुद्वीपपतिः श्रीमान् तस्यान्ते जायते पुनः॥

तथा—

यः कुर्य्यात् पर्व्वकालेषु महीमार्गप्रवर्त्तनम्।
शिवस्य रथयात्रायां दिनरात्रिपरिक्रमात्॥
स दिव्यं यानमारूढ़ः किङ्किणीरवनादितम्।
प्रयाति लोकमचलं गिरिजावल्लभस्य तु॥

इति शिवस्य रथयात्रा।

ब्रह्मपुराणे—

पौषे मास्यथ शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः।
द्वादश्यां पूजयेद्विष्णुं देवं नारायणं हरिम्॥
यात्रा कार्य्या त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यामुपोष्य च।
पौर्णमास्यां यजेद्विष्णुं तथा विभवविस्तरैः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

पौषशुक्लद्वादशीमुपक्रम्य—धान्यानाञ्च तथा पौष इति।

अत्र तथेत्यनेन दानस्य पूर्व्वमासोक्तमहाफलपरामर्शः।

वराहपुराणे— दुर्व्वासा उवाच—

पुष्यमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः।
तस्यां प्रागिव संकल्प्य कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः॥

प्रागिव मार्गवत्।

निर्व्वर्त्त्या(रा) बोधयेद्राचावेकादश्यां जनार्द्दनम् ।
पूज्यमन्त्रैर्द्विजश्रेष्ठ देवदेवं जनार्द्दनम् ॥
कूर्म्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्यौ
नारायणायेति कटिं हरेस्तु ।
सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु
उरो विशोकाय भवाय कण्ठम् ॥
सुबाहवे त्वेव भुजौ शिरश्च
नमो विशालाय रथाङ्ग-शङ्खौ ।
स्वनाममन्त्रेण सुपुष्पगन्धै-
र्नानानिवेद्यैर्विविधैः फलैश्च ॥
अभ्यर्च्च्य देवं कलसं तदग्रे
संस्थाप्य माल्याम्बरदामकण्ठम् ।
तं हेमगर्भन्तु पुरेव कृत्वा
स्वशक्तितो हेममयन्तु देवम् ॥
समन्दरं कूर्म्मरूपेण कृत्वा
संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य ।
पूर्णे घटोपर्य्यथ सन्निवेश्य
श्वो ब्राह्मणायैवमेवन्तु दद्यात् ॥
श्वो ब्राह्मणान् भोज्य सदक्षिणांश्च
यथाशक्त्या प्रीणयेद्देवदेवम् ।
नारायणं कूर्म्मरूपेण पश्चात्
स्वयञ्च भुञ्जीत सभृत्यवर्गः ॥

एवं कृते वै त्रिविधं हि पापं
विनश्यते नात्र विचारणास्ति ।
संसारचक्रन्तु विहाय शुद्धम्
प्राप्नोति लोकन्तु हरेः पुराणम् ॥
अनेन जन्मान्तरसञ्चितानि
नश्यन्ति पापानि नरस्य भक्त्या ।
प्रागुक्तरूपन्तु फलं लभन्ते
नारायणस्तुष्टिमुपैति सद्यः ॥

कूर्म्मद्वादशी ।

विष्णुः—

पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केनोत्सादितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्व्वौषधि सर्व्वगन्धैः सर्व्वबीजैश्च स्नातः तेन च भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्पधूपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्च्य वैष्णवैः सूक्तैर्बार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं हुत्वा सुवर्णेन घृतेन च ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

इदं जगत्पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।
पुरन्दरस्य सोमस्य तथा पुष्य-बृहस्पती ॥
पञ्चैते पुष्ययोगे तु पौर्णमास्यां तपोबलात् ।
अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥
तस्मान्नरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।
गौरसर्षपकल्केन समालभ्य स्वकां तनुम् ॥

कृतस्नानैस्ततः कार्य्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ।
उद्वर्त्त्य देहञ्च तथा सर्व्वौषधियुतैर्जलैः ॥
स्नानं कृत्वा नवं वस्त्रं गृहीत्वाच्छादनन्ततः ।
द्रष्टव्यं मङ्गलशतं धूपस्रङ्माल्यशोभितम् ॥
ततो नारायणः शक्रः चन्द्रः पुष्य-बृहस्पती ।
सम्पूज्याः पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥
प्रशस्तैर्वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वाग्निहवनं शुभम् ।
धनैर्विप्राश्च सन्तर्प्या नवैर्वस्त्रैः सुशोभिताः ॥
ततः पुष्टिकरं हृद्यं भोक्तव्यं घृतपायसम् ।
पुष्ययोगे तु कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानन्तु सर्व्वदा ॥

अत्र देवीपुराणे—

पुष्ये पुष्याभिषेकस्तु कर्त्तव्यः पूजयेज्जयाम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ।
गव्यस्याज्यस्य कुम्भेन सोऽभिषिक्तस्त्वनन्तरम् ॥

उत्सादित उद्वर्त्तितगात्रः ।

विरूक्षितस्तथा स्नातः सर्व्वबीजौषधीजलैः ।
रत्नगन्धफलोपेतैर्घृते च तदनन्तरम् ॥

सर्व्वौषधि सर्व्वबीजानि परिभाषोक्तानि ।

ससुवर्णे मुखं दृष्ट्वा तत्प्रदद्याद्द्विजातये ॥
घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।
घृतञ्च जुहुयादग्नौ घृतं दद्याद्द्विजातये ॥

कर्त्त्रे वस्त्रयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः।
कर्म्मणानेन धर्म्मज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

अथमर्थः! एकभक्तं कृत्वा नियमेन सुप्त्वा परदिनमुपोष्या-परदिने प्रातः श्वेतसर्षपकल्केनोद्वर्त्य गव्यघृतकुम्भेन स्नातः तण्डुल-चूर्णादिभीरुद्वर्णं कृत्वा परिभाषोक्त सर्व्वधान्य सर्व्वौषधीमिश्रेण रत्नफलयुतेन जलेन च स्नातो मुखं सुवर्णसहिते घृते वीक्ष्य तत् यस्मिन् कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे प्रतिपाद्य स्नापितं भगवन्तं विष्णुं यथा-शक्ति सम्पूज्य ब्राह्मणद्वारा—

ॐ विष्णवे स्वाहेति घृतेन होमं कारयेत्।

ततो होमस्य कर्त्त्रे वाससी दक्षिणां दद्यात् ॥

ततः प्रतिगृहीत ब्राह्मणमानाय्याभ्यर्च्यार्च्चितं घृतं तस्मै दद्यात्। अत्रानुत्तमपुष्टिः फलम्। पुष्ययोगे चात्रैव दशगुणम्।

मत्स्यपुराणे—

चतुर्द्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च।
भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥
तत् पौषमासि यो दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः।
भविष्यचरितप्रायमादित्यचरितोज्ज्वलम् ॥
गुड़कुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत्।

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
सान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे पौषमासतरङ्गः।

अथ माघकृत्यम्।

श्रीमहाभारते—

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।

सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

तिलप्रदानान्माघे तु याम्यं लोकं न गच्छति।

वामनपुराणे—

माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनुश्च दानव!।

इध्मेन्धनादयस्तान्ये माधवप्रीणनाय तु॥

इध्म होमोपयोगिदारु। इन्धनमग्निज्वलनोचितम्। आदिशब्देन शीतहरतूलपटीकम्बलाः परिगृहीता इति दानसागरः।

कल्पतरुकारस्य तु—

यद्यदिष्टतमं वस्तु[1] यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि।

तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः॥

इति वामनपुराणे मासदानोपसंहारे दर्शनादस्यैवादिपदार्थत्वमिष्टम्। एवमन्यत्राप्यादिपदार्थो नेयः।

तिलधेनुः धेनुदानावर्त्तस्थमत्स्यपुराणोक्ततिलधेनुविधया देयेति दानसागरः।

विष्णुः—

माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कल्माषं[2] ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति।

---

१ B किञ्चित्। २ D कुल्माषम्।

कल्माषः[1] ईषत्खिन्नमाषः। ब्राह्मणभोजनमपि प्रतिदिनम्। माघप्राथम्याच्छिशिरर्त्तुकर्त्तव्यमप्यत्रैव लिख्यते।

सम्वर्त्तः—

इन्धनानि च यो दद्यात् विप्रेभ्यः शिशिरागमे।
स सुखी दीप्तकायाग्निः सुभगश्चैव जायते॥

शिशिरागमे शिशिरोपक्रमे। अत्र दानारम्भो दानस्य मास-द्वयव्यापित्वात्।

यमः—

कृशरं भोजयित्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान्।
दीप्ताग्नित्वमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

बहिः स्नानं नरः कृत्वा सूर्य्यस्योदयनं प्रति।
शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथा तिलैः॥
कल्माषं सघृतं दत्त्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु।
कार्य्याग्निदीप्तिः प्राकाम्यं शत्रुनाशञ्च विन्दति॥

शिशिरर्त्तूपक्रमे उदितमात्रे सूर्य्ये ग्रामाद्बहिर्जलाशये स्नात्वाग्नौ [ॐ प्रजापतये स्वाहेति] तिलान् हुत्वा[2] शूद्रो ब्राह्मणद्वारा होमं कारयित्वा घृतसहितान् खिन्नमाषान् दद्यात्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

इन्धनानां प्रदानेन शिशिरे स्यान्महाफलम्।

---

१ D कुल्माषः। २ D चिह्नितांशः पतितः।

भविष्यपुराणे—

शीतकालेन्धनं दद्यान्नराणां शीतनाशनम्।
भानोरायतने देव सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥

नरसिंहपुराणे—

शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गञ्चाप्सरसं लभेत्॥

एतज्ज्वालनमात्रम्। अतएव धार्म्मिकाः स्नानघट्टादिष्वग्निमनुदिनं प्रज्वालयन्ति।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

शिशिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे तथा।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सम्वत्सरशतानि षट्॥

आग्नेयपुराणे—

हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति।
सर्व्वलोकप्रतापार्थं पुण्यां गतिमवाप्नुयात्॥

पुण्याग्निं पुण्यार्थमग्निम्।

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥

विष्णुः—

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ।
यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्॥

अत्र फलभेदाद्भिन्नमूलत्वे स्थिते यमवाक्यादनुवादानर्थक्य-

प्रसङ्गाद्देवपितृतर्पणसहितमेव स्नानं कृतसंकल्पेनाशौचेऽपि कर्त्तव्यम्। विष्णुवाक्यबोधितस्नानस्याशौचपाते मज्जनमात्रमेव विवक्षितमिति केचित् ।

मत्स्यपुराणे—

मार्कण्डेय उवाच—

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
प्रयागे माघमासस्य त्र्यहस्नानस्य तत्फलम् ॥
सितासिते तु यत्स्नानं माघे मासि युधिष्ठिर ।
न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

यत्स्नानं येषां स्नानमिति तु प्रातःस्नानमनाद्यैव ।

भविष्यपुराणे—

माघमासे समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्रविम् ।
लभेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः ॥
यथा माघे तथाषाढ़े मासमेकञ्च कार्त्तिके ।
त्रिषु पुण्यं समं ज्ञेयं मासश्रेष्ठेषु यत्कृतम् ॥

मत्स्यपुराणे—

माघे मास्युषसि स्नानं कृत्वा दाम्पत्यमर्च्चयेत् ।
पूजयित्वा यथाशक्ति माल्य-वस्त्र-विभूषणैः ॥
सूर्य्यलोके वसेत् कल्पं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम् ।

अत्र व्रतसाधारणधर्म्मान्वयः ॥

व्रतमधिकृत्य— श्रीमहाभारते—

माघन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्।
स श्रीमति कुले जातो महत्त्वेनोपपद्यते॥

यथा स्कन्दपुराणे—

माघे मासे तु कुर्व्वाणः स्त्रियः प्राप्नोति वै शुभाः।

कुर्व्वाण एकभक्तमित्यर्थान्वयः॥

भविष्यपुराणे—

माघे रथञ्चाश्वयुतं दिव्यमाल्यविभूषितम्।
पैष्टभानुसमायुक्तं कृत्वायतनमानयेत्॥
महारथोपमैर्यानैः श्वेताम्बरसमन्वितैः।
वर्षायुतशतं साग्रं सूर्य्यलोके महीयते॥
सर्व्वामराणां लोकेषु प्राप्य कामान् यथेप्सितान्।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम्॥

मासव्यापकमेकभक्तादिकं कार्त्तिकवज्ज्ञेयम्।

तत्रैव—

माघे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
पिण्याकं घृतसम्मिश्रं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः॥
उपवासश्च सप्तम्यां भवेदुभयपक्षयोः।
घृताभिषेकं सप्तम्यां कुर्य्याद्भानोर्नराधिप॥
गाञ्च दद्याद्दिनेशाय तरुणीं नीलसन्निभाम्।
गत्वादित्यपुरं रम्यं भुंक्ते भोगान् यथेप्सितान्॥

अत्र नक्तभोजनं मासव्यापि पिण्याकस्तिलकल्कः। नील-सन्निभां इन्द्रनीलश्यामाम्।

तत्रैव—

माघे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
कृशरं घृतसंयुक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः॥
उपवासपरोऽष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि।
पूजयेदम्बिकां भक्त्या कृत्वा गोधूमचूर्णतः॥
[1]दुर्गामष्टभुजां वीर अम्बिकामिति नामतः।
गन्धपुष्पोपहारैस्तु सर्व्वैं रक्तैश्च पूजयेत्॥
धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् मांसं दद्याच्च माहिषम्।
धान्यसिद्धार्थकाः स्नाने प्राशने च यवाः स्मृताः॥
य एवं माघमासे तु पूजयेदम्बिकां नृप।
दिव्यं विमानमारूढ़ः सूर्य्यलोके महीयते॥

ब्रह्मपुराणे—

झषादित्रयसंक्रान्तौ चण्डांशावुत्तरायणे।
ब्रह्मलोकन्तु गच्छन्ति देवाः सर्व्वे सवासवाः॥
तस्मान्मासत्रयन्तच्च प्रतिमाः शैलसम्भवाः।
आच्छाद्य गृह वस्त्राभ्यां तथा रथ्यास्च नित्यशः॥
पुष्पैर्वस्त्रैः सुवासैश्च गृहीतव्यास्च सर्व्वदा।
पूज्याः प्रतिदिनं ताश्च ब्राह्मणाश्च सुशोभनैः॥

---

१ AB तरुजङ्गामष्टभुजां वीराम्बामिति नामतः।

तर्पणीयास्तथा गावस्तिलेन लवणादिभिः[1] ।
वह्निर्नित्यञ्च प्रज्वाल्यो नृणां कार्य्योऽग्निवर्द्धनः ॥

झषोऽत्र मकरः । शैलसम्भवाः पाषाणनिर्म्मिताः । एतच्चोत्तरायणे देयम् । तदनु मासत्रयञ्च परिपालनीयम् ।

तथाचोक्तम् तत्र

मेषं जिगमिषौ सूर्य्ये शैशिरं घृतकम्बलम् ।
अपास्य देहाद्देवेभ्यः पूजा कार्य्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे—

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि विन्यसेल्लिङ्गमूर्द्धनि ॥
रत्नानाञ्चाप्यभावे तु कर्षं कर्षार्द्धमेव वा ।
सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥
विधिवच्च तथाभ्यर्च्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा ।
प्रक्षाल्य मर्द्दयित्वा तु प्रदद्याद् घृतकम्बलम् ॥
दद्याच्चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।
संभोज्य दत्त्वयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥
उपोष्य सर्व्वमेवैतत् कुर्य्याद् भक्तिपुरःसरः ।
पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत् स्वयम् ॥
तिलैः स्नानं प्रकुर्व्वीत तैरेवोद्वर्त्तनं बुधः ।
देवतानां पितॄणाञ्च उभाभ्यां तर्पणन्तथा ॥

---

1 D लवणाम्बुभिः ।

होमं तैश्च प्रकुर्व्वीत सर्व्वदैवोत्तरायणे ।
तं वै देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥
सकृदेव करोत्येवं चित्तं शम्भौ निवेश्य यः ।
उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात् स शोचते ॥

कुलिशं हीरकं । दक्षयित्वा दक्षिणया सम्पूज्य कल्पयेत् भोजनमिति शेषः । पारयेत् पारणं कुर्य्यात् । तिलस्नान-परयोर्नात्र क्रमो विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

कम्बलदानम् ॥

भविष्यपुराणे—

कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां माघे मासि भवेच्च यः ।
आदित्याभिमुखो ज्ञेयः शृणु चास्य परं विधिम् ॥
कृत्वैकभक्तं सूर्य्यस्य वारे त्रिपुरसूदन ।
प्रातःकृत्वा ततः स्नानं पूजयित्वा दिवाकरम् ॥
आदित्याभिमुखस्तिष्ठेद् यावदस्तमयं रवेः ।
जपमानो महाश्वेतां स्तम्भमाश्रित्य सुव्रत ॥
चतुर्हस्तं मृद् स्निग्धमव्रणञ्च समं घटम् ।
रक्तचन्दनवृक्षस्य कुम्भं कुर्य्याद् गणाधिप ॥
तमाश्रित्य महाबाहो भक्त्या देवं दिवाकरम् ।
पश्यमानो जपन् श्वेतां तिष्ठेदास्तमयं रवेः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च पूजयित्वा दिवाकरम् ।
ब्राह्मणे दक्षिणां दत्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
इत्थमेनन्तु यः कुर्य्यात् भास्करप्रीतये नरः ।

भानुमांस्तस्य प्रीतः स्यात्स प्रीतश्च ददाति हि ॥
धनं धान्यं तथा पुत्रानारोग्यं भार्गवीं नृप ।
तस्मात् सम्पूजयेत्तत्र गीर्व्वाणाधिपतिं हरिम् ॥
भार्गवी लक्ष्मीः । हरिः सूर्य्यः ।

इत्यादित्याभिमुखविधिः ॥

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाष्टम्यान्तु माघस्य मांसश्राद्धं महाफलम् ।
पितृभिः प्रार्थितं पूर्व्वं तस्मात्तत्तत्र कारयेत् ॥

एतच्च सर्व्वशाखिसाधारणम् विशिष्य बोधकविरहात् ।

विष्णुः—

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यमः—

माघान्धकारद्वादश्यां तिलैर्हुत्वा कृताशनम् ।
तिलान् दत्त्वैव विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कूर्म्मपुराणे—

माघमासे तमिस्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः ।
शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्तिलैर्हुत्वा कृताशनम् ॥
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः ।
जन्मप्रभृति यत्पापं सर्व्वन्तरति वै द्विज ॥

ब्रह्मपुराणे—

माघे कृष्णद्वादश्याञ्च यमोऽपि भगवान् पुरा।
तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम्॥
राजा दशरथो भूमौ तस्मात्तानावतारयत्।
तिलानामाधिपत्ये तु विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः॥
तस्यामुपोषितः स्नातस्तिलैस्तस्माद्यजेद्धरिम्।
तिलतैलेन दीपाश्च देया देवगृहेष्वपि॥
निवेदयेत्तिलानेव होतव्याश्च तिलास्तथा।
तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्यो भक्षयेच्च तथा तिलान्॥

इदन्तु भूपालकृत्यसमुच्चये माघकृत्योपसंहारे द्वादश्यां तिलद्वादशीव्रतमिति व्रतरूपतयोपसंहृतम्। कल्पतरु-पारिजाता-दिषु नैयतकालिके लिखितमिति भावनीयम्।

तत्रैव—

माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचयः।
निस्सेरुस्तिलकाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः॥
सुप्तस्य भोगिशयने योगनिद्रागतस्य च।
उदानपवनो(द्भू)द्भूता रोमकूपेषु सर्व्वसु॥
तारणाद्योगिमुख्यानां भिन्ने वैकारिके सति।
विनाग्निभ्यः शरीरे ताः सिद्धाः सूक्ष्मत्वमागताः॥
तिलकाकृतयो जाताः संस्थितास्च सुधात्मनः।
तारकास्तु महाघोरात् संसारगहनार्णवात्॥
तरतिः प्लवने धातुस्तस्मात्तासां निगद्यते।

अनर्काभ्युदिते काले सत्सु (?) तारांशुके शनिः ॥
शनिः शनैश्चरः पूज्य इत्यर्थः ।

राजा च तत्र सम्पूज्यो यमः सलयभास्करः ।
सर्व्वाङ्गसन्धिसम्भूता नद्यो विष्णोश्च तत्र च ॥
अरुणोदयवेलायां वा रटन्त्यपि[1] नित्यशः ।
नियुक्ता विष्णुना सर्व्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥
निमित्तं पश्चता वेयं तत्र प्रोक्तं यतो भुवि ।
तदा सा तु निशा ज्ञेया ताराधात्री सुदारुणा ॥
तत्रोपोष्य चतुर्दश्यां सम्प्राप्ते तु निशात्रये ।
वितस्तायां विशोकायां इन्द्रवत्यामथापि वा ॥
तथा हर्षपथायाञ्च चित्रनद्यां वा यथाक्रमम् ।
सिन्धौ नरकनाडिन्यां तीर्थेष्वन्येषु तत्र वा ॥
स्नात्वा पूज्यो जगद्भर्त्ता हरिः पूज्याश्च तारकाः ।
यमो नद्यश्च तीर्थानि देवताः पितरस्तथा ॥
अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपमाल्यैर्विलेपनैः ।
नैवेद्यैर्विविधाकारैः कृशरेण तु भूरिणा ॥
वह्निः पूज्यश्च भगवान् घृताक्तैस्तिलतण्डुलैः ।
नमःप्रणवसंयुक्तान् सतिलांश्च जलाञ्जलीन् ॥
यमाय सप्त वितरेत् धर्म्मराजाय सप्त च ।
मृत्यवे सप्त देयाश्च तथा सप्ताऽन्तकाय च ॥

---

[1] D वराटन्ति ।

वैवस्वताय सप्तान्याः सप्त कालाय चैव हि ।
सप्त देयाश्च विधिवत् सर्व्वप्राणहराय च ॥
कृशरं भोजनीयाश्च ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
श्राद्धं कृत्वा पितृभ्यश्च विमुक्तः सर्व्वपातकैः ।
ततो विभज्य बन्धुभ्यः कृशरं भक्षयेत् स्वयम् ॥

तारारात्रिव्रतम् ॥

तत्रैव—

अमावास्यायां श्रवणं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा ।
तदा पितृभ्यः श्राद्धन्तु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

रक्षोघ्नं श्राद्धमित्यन्वयः। अमावास्यायां रक्षोघ्नं श्राद्धमिति कृत्यसमुच्चयोपसंहारात् ।

शिष्टाः

माघे शुक्लद्वितीयायां कन्यका सद्वरार्थिनी ।
प्रातः स्नात्वाऽर्च्चयेद्गौरीं पुष्पनैवेद्यचन्दनैः ॥

मत्स्यपुराणे ।

माघे मासेऽथ चैत्रे वा गुड़धेनुप्रदो भवेत् ।
गुड़व्रतस्तृतीयायां गौरीलोके महीयते ॥

गुड़व्रतो गुड़मात्राशनः ।

भविष्यपुराणे—

माघे मासि तृतीयायां गुड़स्य लवणस्य च ।
दानं श्रेयस्करं राजन् नारीणां पुरुषस्य च ।
गुड़ेन तुष्यते देवी लवणेन स्वयंभुवः ।

मत्स्यपुराणे— ईश्वर उवाच—

अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशिनीम्।
रसकल्याणिनीमेनां पुरा कल्पविदो विदुः॥
माघे मासि तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः।
प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत्।
स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन तु।
गन्धोदकेन मधुना पूजनं कुङ्कुमेन वै।
दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्।
ललितायै नमो देव्याः पादौ गुल्फौ तथार्चयेत्।
जङ्घां[1] जानु तथेशान्यै तथा चारुश्रियै[2] नमः।
मदालसायै तु कटिं अमलायै तथोत्तरम्।
स्तनं वदनवासिन्यै कुमुदायै च कन्धराम्।
भुजं भुजाग्रं माधव्यै कमलायै सुखस्मिते।
[3]मुकुटं विश्ववासिन्यै शिरः कान्त्यै तथाऽर्च्चयेत्।
भ्रूललाटञ्च रुद्राण्यै शङ्करायै तथालकान्।
मदनायै ललाटन्तु मोहनायै पुनर्भ्रुवौ।
नेत्रे चन्द्रार्द्धधारिण्यै तुष्ट्यै च वदनं नमः।
उत्कण्ठिन्यै नमः कण्ठममृतायै नमः स्तने।
रम्भायै वामबाहुञ्च विशोकायै नमः कटिम्।
हृदयं मन्दगामिन्यै पाटलायै तथोदरम्।

---

१ A जङ्घे जानू। २ D जयश्रियै।
३ A D पुस्तकद्वये पंक्तिर्नास्ति।

कटिं सुरतवासिन्यै तथोरू चम्पकश्रियै।
जानुजङ्घे नमो गौर्य्यै गुल्फं गायत्रिके नमः[1] ॥
धराधरायै पादन्तु विश्वकायै नमः शिरः।
नमो भवान्यै कामिन्यै कामदेव्यै जगत्प्रियै।
आनन्दायै अनन्दायै सुभद्रायै नमो नमः ॥

नमो भवान्यै इत्यादिश्लोकस्य पूजोत्तरकालम् पाठः। गौर्य्यै स्वाहेति च घृतहोमः सामान्यप्राप्तः। इति पारिजातः।

एवं सम्पूज्य विधिवत् द्विजदाम्पत्यमर्च्चयेत्।
भोजयित्वान्नपानेन मधुरेण विमत्सरः ॥
सलड्डुकं वारिकुम्भं शुक्लाम्बरयुगद्वयम्।
दत्त्वा सुवर्णकमलं गन्धमाल्यैरथार्चयेत् ॥
प्रीयतामत्र कुमुदा गृह्णीयाल्लवणव्रतम्।

लवणादिव्रतमित्यर्थः।

अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्चयेत्।
लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुड़ं पुनः।
[2]तवराजन्तथा चैत्रे वर्ज्यञ्च मधु माधवे।

तवराजः शीतसाकर इति प्रसिद्धः।

पानकं ज्यैष्ठमासे च तथाषाढ़े च जीरकम्।
श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा।
घृतमाश्वयुजे तद्वदूर्ज्जे वर्ज्याऽथ मार्जिता।

मार्जिता रसाला। सा च वैद्यके।

---

१ मूले गायत्र्यै घुटिके नमः।

२ B तैल राजिम्।

अर्द्धाढकन्त्वचिरपर्य्युषितस्य दध्नः
खण्डस्य षोड़श पलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिःपलं मधुपलं मरीचार्द्धकर्षं
शुण्ठ्यास्तथा द्विपलमर्द्धपलं द्विपस्य ॥
कृत्वांऽशुकेऽतिविमले मृदुपाणिघृष्टा
कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था ।
एषा त्रिभागसहिता रचिता रसाला
या सेविता भगवता मधुसूदनेन ॥

अस्याः कृतिप्रक्रिया। असम्यक्(क्लृप्त)त्यक्तप्रकृतिमधुररसस्य जाय-मानसुरसस्य सम्यग्जातस्य दध्नः पलम् ६४ शुद्धखण्डपलम् १६ घृतपलम् १ मधुपलम् १ मरीचचूर्णसमा ८ शुण्ठीचूर्णं पलम् २ नागकेसरगुण्डाचूर्णम् तोलकम् ४। एतत् सर्व्वं शुक्लसूक्ष्मवस्त्रे कृत्वा हस्तेन मृदु घृष्ट्वा नूतनमृण्मयपात्रे स्थाप्यम् ।

ततस्तत्र कर्पूरैलाबीजपत्रकगुड़त्वच एतेषां चूर्णं यावता सौगन्ध्यं, भवति तावन्मानं देयम्। एतन्मानानुसारेण स्वल्पमाने-नास्याः कल्पना करणीयेति ।

अयं रसालापदार्थो रसाला शिखरिणीति व्याकुर्व्वतानु-मोदितः कल्पतरुकृतेति नेयम् ।

धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याथ शर्करा ।
व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च ॥
दद्याद्दिकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम् ।

व्रतान्ते करकमित्यादि एतेषां लवणगुड़ादीनां मध्ये यस्मिन

मासे यत् त्यक्तं तन्मासव्रतान्ते तेन लवणादिना पूर्णं करकं वक्ष्यमाणलड्डुकादिभक्ष्यपात्रयुक्तं विकाले दद्यादित्यर्थः।

लड्डुकान् श्वेतवर्त्तींश्च संयावमथ पूरिकाः॥
घारिका घृतपूर्णांश्च पिष्टापूपांश्च मण्डकान्।
क्षीरशाकञ्च दध्यन्नमण्डश्चा[1]शोकवर्त्तिकाः॥
माघादिक्रमशो दद्यादेतानि करकोपरि।

घारिका पक्वान्नविशेषः। घारौति प्रसिद्धः।
अशोकवर्त्तिकामपि पक्वान्नविशेषमिच्छन्ति।

कुमुदा माधवी गौरी रम्भा भद्रा जया शिवा।
उमा रतिः सती तद्वन्मङ्गला रतिलालसा॥
क्रमान्माघादिषु तत्र प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्।
सर्व्वत्र पञ्चगव्येन प्राशनं समुदाहृतम्॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते।
पुनर्माघे तु सम्प्राप्ते शर्करा करकोपरि॥
कृत्वा तु काञ्चनीं गौरीं पञ्चरत्नसमन्विताम्।
हैमीमङ्गुष्ठमात्राञ्च साक्षसूत्रकमण्डलुम्॥
चतुर्भुजामिन्दुयुतां सितनेत्रपटावृताम्।
तद्वद्गोमिथुनं शुक्लं सुवर्णास्यं सिताम्बरम्॥
सवस्त्रं भाजनं दद्याद्भवानी प्रीयतामिति।
अनेन विधिना यस्तु रसकल्याणिनीव्रतम्॥
कुर्य्यात् स सर्व्वपापेभ्यस्तत्क्षणादेव मुच्यते

[1] D दुन्तर्य्यां।

भवाच्छतसहस्रन्तु न दुःखी जायते क्वचित् ।
अग्निष्टोमसहस्रेण यत् फलं तदवाप्नुयात् ।
नारी वा कुरुते वापि कुमारी च वरानने ।
विधवा वा वराकी वा सापि तत्फलभाग् भवेत् ।
सौभाग्यारोग्यसम्पन्ना गौरीलोके महीयते ।

इति रसकल्याणिनीव्रतम् ॥

दुर्गाधिकारे देवीपुराणम् ।

चतुर्थ्यां माघमासस्य देवीपूजा विधीयते ।

ब्रह्मपुराणे ।

उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः ।
अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्बलिभिरेव च ।
प्राक् पूजयित्वा सृष्टा च भूयः स्वाङ्गाङ्गजैर्गुणैः ।

कल्पतरौ प्रागभ्यर्च्येति पठितम् । अर्घैः पुष्पैरित्यादि-श्लोकार्द्धं न लिखितम् ।

महिताः सस्टजुर्यस्मात्तस्मात् प्रोक्ता ह्युमा सती ॥
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः ।
कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भावात् समाहितैः ॥
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।
अर्घैर्धूपैस्तथा दीपैः पुष्पैर्बलिभिरेव च ॥
गुड़ार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेनाथ यावकैः ।
पूज्याः स्त्रियश्च विधवास्तथा विप्राश्च गोधनाः ।
सौभाग्यवृद्धये पश्चाद्भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

इति गौरीपूजा ॥

शिष्टाः—

माघे मासि चतुर्थ्यान्तु वरमाराध्य च श्रियः।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्य्या समृद्धये॥

वरो विनायकः। लोके वरचतुर्थी श्रीपञ्चमी च प्रसिद्धा।

भविष्यपुराणे। आदित्य उवाच।

माघे मासि तु शुक्लायां सप्तम्यां समुपोषितः।

यः पूजयेत् पुमान् भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मासि मासि सुरोत्तम।

यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या खमेकमेकमादरात्॥

खमेकं सम्वत्सरम्। तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणश्रुतिः खमेक इत्याह सम्वत्सरो वै खमेक इति वकारसहित सकारादिश्चायं शब्दः।

प्रयच्छामि सुतं तस्य आत्मनो ह्यंशसम्भवम्।

वित्तं यशस्तथा पुत्रमारोग्यं परमं तथा॥

माघमासे तु यो ब्रह्मन् शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः।

पाषण्डान् पतितान् नग्नान् जल्पानविजितेन्द्रियः॥

उपोष्य विधिवत् षष्ठ्यां श्वेतमाल्यविलेपनैः[१]।

पूजयित्वा तु मां भक्त्या निशि भूमौ स्वपेद्बुधः॥

पुनरुत्थाय सप्तम्यां कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम्।

पूजयित्वा तु मां ब्रह्मन् वीरहोमं समाचरेत्॥

प्रीणयित्वा हरिं भक्त्या हविषा पद्मलोचनम्।

---

१ D श्वेतमाल्यानुलेपनैः।

दध्योदनेन पयसा पायसेन द्विजांस्तथा ॥
तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः।
रक्तोत्पलसुगन्धाढ्यै रक्तपुष्पैश्च पूजयेत् ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या नरो मां विधिवत्प्रभो।
उभयोरपि देवेन्द्र स पुत्रं लभते वरम् ॥

एतच्च संवत्सरसाध्यमेकदेव व्रतम्। माघे मासि तु सप्तम्या-मित्यादि तस्याहं पुत्रतां व्रजे इत्यन्तैरेवञ्चोभयसप्तम्यामित्यादि परमन्त्रयेत्यन्तवाक्यैर्बोध्यते।

तदितिकर्त्तव्यता माघमासे तु यो ब्रह्मन् इत्यादिभिरग्रिम-वाक्यैः प्रतिपाद्यत इति समयप्रदीपः। कर्म्मत्रयमेव स्वतन्त्र-मेतत्। एवं माघमासीय शुक्लैकसप्तमीसाध्ये तस्याहं पुत्रतां व्रजे इत्येतद्बोध्यम् फलमपरं शुक्लकृष्णसप्तमीद्वयकं सम्वत्सरव्यापि यशः-प्रभृतिसहितपुत्रफलकम्।

अन्यत्तु यावज्जीवकृत्यं वरपुत्रफलमित्यन्ये।

अपरे प्रथमवाक्यबोध्य माघमासशुक्लैकसप्तमीस्वरसात् पुत्र-समादित्यैकलक्षणफलकस्यैकत्वमपरस्य सम्वत्सरव्रतस्य पक्षद्वय-शुक्लसप्तमीव्यापिनः प्रथमादन्यत्वमेव। तद्विवरणतयैकवाक्याग्रिम-वाक्यानि। इति मन्यन्ते।

तत्रैव—

माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा ॥
उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्व्वतीप्रिय

पारणानि तु चत्वारि कारितानि च पण्डितैः॥
पञ्चम्यामेकभक्तन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्।
उपवासन्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्॥
माघे च फाल्गुने मासि तथा चैत्रे च सुव्रत।
वकपुष्पाणि धान्यानि कुङ्कुमञ्च विलेपनम्॥
नैवेद्यं मोदकांश्चात्र धूपमाज्यमुदाहृतम्।
प्राशनं पञ्चगव्यञ्च पवित्रीकरणं परम्॥
मोदकैर्भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्या गणाधिप।
शाल्योदनञ्च भूतेश दद्याद्भक्त्या द्विजेषु वै॥
इत्थं सम्पूजयेद् यस्तु भास्करं लोकपूजितम्।
सर्व्वेषु पारणेष्वेवं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥
द्वितीये पारणे पूज्य राजसूयफलं लभेत्।
वैशाखेऽप्यथ ज्यैष्ठे तु आषाढे मासि सुव्रत॥
पूजार्थमत्र भानोर्वै शतपत्राणि सुव्रत।
श्वेतञ्च चन्दनं भीम धूपो गुग्गुलुरुच्यते॥
नैवेद्यं गुड़पूपाश्च प्राशनं गोमयस्य तु।
भोजने चापि विप्राणां गुड़पूपाः प्रकीर्त्तिताः।
द्वितीयमिदमाख्यातं पारणं पापनाशनम्।
तृतीयं शृणु देवेश पूजार्थं भास्करस्य तु॥
श्रावणे मासि देवेश तथा भाद्रपदे विभो।
आश्विने चापि मासे तु रक्तचन्दनमादिशेत्॥
मालतीकुसुमानीह धूपो विजय उच्यते।

विजयधूपः परिभाषोक्तः।

नैवेद्यं घृतपूर्णास्तु भोजनेषु द्विजातिषु ॥

घृतपूर्णाः पक्वान्नविशेषाः। तथा च भामत्यां वाचस्पतिः। यथा नैकशिल्पकुशलः कुम्भकारः स्वयमेव स्थालीं निर्म्माय घृतपूर्णं पचतीति। प्रसिद्धिरपि तथा पाश्चात्यव्याख्यातॄणाम्।

कुशोदकप्राशनन्तु कायशुद्धिकरं परम्।
तृतीयमपि व्याख्यातं पारणं पापनाशनम् ॥
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलदं भास्करप्रियम्।
चतुर्थमप्यहं वच्मि पारणं श्रेयसे नृप ॥
मासि वै कार्त्तिके वीर मार्गशीर्षे तथा शिव।
पुष्ये च कुरुशार्दूल शृणु पुण्यान्यशेषतः ॥
करवीराणि रक्तानि तथा रक्तञ्च चन्दनम्।
अमृताख्यं तथा धूपं नैवेद्यं पायसं परम्।
अर्जुनीयं तथा वज्रं प्राशनं परमं मतम्।

अमृतधूपो भविष्यपुराण एवोक्तः। तद्यथा ॥

अगुरुं चन्दनं मुस्तां सिल्हकं[1] वृषणन्तथा।
समभागस्तु कर्त्तव्यो धूपश्चामृतसम्भवः ॥ इति

अर्जुनीयं गव्यं, वज्रं घृतम्।

नामानि कथितान्यत्र भास्करस्य महात्मनः।
चित्रभानुस्तथा भानुरादित्यो भास्करस्तथा ॥
प्रीयतामिति सर्व्वेषु पारणेष्वेवमादिषु।
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् पूजां विभावसोः।

---

१ B सिल्हकम्।

अस्यान्तियौ महादेव स याति परमं पदम् ॥

विभावसुरादित्यार्थः।

कृत्वैवं सप्तमीं वीर सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्।

पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥

सरोगो[1] मुच्यते रोगात् शुभं प्राप्नोति पुष्कलम्।

पूर्णे संवत्सरे भीम कार्य्या पूजा दिवाकरे ॥

गन्धपुष्पोपहारैस्तु ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः।

नानाविधैः प्रेक्षणकैः पूजया वाचकस्य च ॥

वाचकः पुराणादिपाठकः।

इत्थं सम्पूज्य देवेशं ब्राह्मणांश्च प्रपूज्य च।

वाचकञ्च द्विजं पूज्य इदं वाक्यमुदीरयेत् ॥

धर्म्मकार्य्येषु मे देव अर्थकार्य्येषु नित्यशः।

काम्यकार्य्येषु सर्व्वेषु जयो भवतु सर्व्वदा ॥

तदा विसर्जयेद्विप्रान् स्नातकञ्च द्विजोत्तमम्।

इत्थं कुर्य्यादिमां यस्तु स जयं प्राप्नुयात् सदा ॥

सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोकञ्च गच्छति।

विमानवरमारूढ़ः कविजोड्वमुत्तमम्।

तेजसा रविसङ्काशः प्रभया पतगोपमः ॥

कविजं कविरग्निः तज्जं सुवर्णम्। पतगः सूर्य्यः।

इति जयन्तीसप्तमी ॥

---

१ B रोगी च।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्लायां माघसप्तम्यां पूषा नाम सदा रविः।
अदित्यां काश्यपाज्जज्ञे सहस्रकिरणो महान्॥
तस्मात् प्रपूजयेत्[1] तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः।
अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्भक्ष्यैर्मनोऽनुगैः[2]।
गीतैर्नृत्यैस्तथा वाद्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः॥
अष्टम्याञ्च पुनर्भक्ष्यैः पूज्यो मधुघृतप्लुतैः।
भक्ष्याणि तानि देयानि भक्षितव्यानि यानि च॥

इति सूर्य्यपूजा॥ [3]मन्वन्तरादिश्चेयं सप्तमी।

शिष्टाः।

सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी।
तस्यां स्नानञ्च दानञ्च महापातकनाशनम्।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्॥

अत्र चार्कपत्रसप्तकं वदरपत्रसप्तकञ्च मूर्ड्डि कृत्वा ॐ—

यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु।
तन्मे रोकञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी॥

इति स्नानाचारः। ॐ—

जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्य्यमण्डले॥

इति मन्त्रेणार्घ्यं दद्यात्। तथाष्टम्यां देवादितर्पणं विधाय भीष्माय जलदानम्। तच्च दैवविधिना।

---

१ D तं पूजयेत्। २ C मनोरमैः। ३ AD पुस्तके नास्ति।

वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च।
अपुत्राय जलं दद्यामस्मै भीष्मवर्म्मणे ॥

इति मन्त्रेण। एतस्य गौडस्मृतिराचारो वा प्रापकम्[1] प्रमाण मिति। तद्बलात् सर्व्ववर्णविषयता।

असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि श्राद्धादिविषय इति समयप्रदीपः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्नृप।
केशवं प्रीणयेत्ताभ्यः सर्व्वलोकांश्च यच्छति ॥

इयञ्च द्वादशी शुक्ला तथैव प्रक्रमात्।

वराहपुराणे। दुर्व्वासा उवाच।

एवं माघे सिते पक्षे द्वादशीन्धरणीभृतः।
वराहस्य शृणुष्वान्यां पुण्यां परमधार्म्मिकः ॥
अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम्।
स इमं विधिमाधाय तस्मात् पापाद्विमुच्यते ॥
ब्रह्मक्रियाया लोपेन बहुवर्षकृतेन च।
उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदे संस्कार[2]माप्नुयात् ॥

वराहपुराणे—

किन्त्वत्र बहुनोक्तेन महापरमधार्म्मिक।
प्रागुक्तेन विधानेन संकल्पं स्नानमेव च ॥

प्रागुक्तेन मार्गद्वादश्युक्तेन। संकल्पः स्नानमेव।

---

१ AD आचारप्रापकम्। २ AD देहे संस्कारम्।

कृत्वा देवं समभ्यर्च्च्य एकादश्यां विचक्षणः।
पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैस्तु अर्च्चयित्वाच्युतं नरः॥
पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भं जलपूर्णञ्च विन्यसेत्।
वराहायेति पादौ तु माधवायेति वै कटिम्॥
क्षेत्रज्ञायेति जठरं विश्वरूपेत्युरो हरेः।
सर्व्वज्ञायेति वै कण्ठं प्रजानांपतये शिरः॥
प्रद्युम्नायेति च भुजौ दिव्यास्त्राय सुदर्शनम्।
अमृतोद्भवायेति शङ्खमेष एवार्च्चने विधिः॥
एवमभ्यर्च्च्य मेधावी तस्मिन् कुम्भे तु विन्यसेत्।
सौवर्णं रौप्यं ताम्रं वा पात्रं विभवशक्तितः॥
सर्व्वबीजैस्तु सम्पूर्णं स्थापयित्वा विचक्षणः।
तत्र शक्त्या तु सौवर्णं वराहं कारयेद्बुधः॥
दंष्ट्राग्रेणोद्धरन् पृथ्वीं सपर्व्वतवनद्रुमाम्।
माधवं मधुहन्तारं वाराहं रूपमास्थितम्॥
सर्व्वबीजभृते पात्रे रत्नगर्भघटोपरि।
स्थापयेत् परमं देवं जातरूपमयं हरिम्॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्राभावे तु वैणवे।
स्थाप्यार्च्चयेद् गन्धपुष्पैर्नैवेद्यैर्व्विविधैः फलैः॥
पुष्पमण्डपिकां कृत्वा जागरन्तत्र कारयेत्।
प्रादुर्भावान् हरेस्तत्र वाचयेद्धार[1]येद्बुधः॥
एवं संस्तूयमानस्य प्रभातेऽभ्युदिते रवौ।

---

[1] C धमयेत्।

शुचिः स्नातो हरिं पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवेदाङ्गविदुषे साधुवृत्ताय धीमते।
विष्णुभक्ताय विप्रर्षे विशेषेण तु दापयेत् ॥
एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम्।
ब्राह्मणाय भवेद् यद्धि फलं तस्य निशामय ॥
इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीःकान्तिस्तुष्टिरेव च।
ज्ञानवान् नितरां[1] भोगी अपुत्रः पुत्रवान् भवेत् ॥
इति वराहद्वादशीव्रतम् ॥

ब्रह्मपुराणे।

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे।
इन्द्राच्च वरुणाद्वायोर्यमादथ च नैर्ऋतेः ॥
श्राद्धं पितृभ्यः कर्त्तव्यं तिलैः पूज्यास्तथा किल।
ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या नैर्ऋतिकाश्च ये ॥
वायसाः पुण्यधर्माणस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम्।
दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं[2] मधुप्लुतम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीरन् बन्धुभिः सह।

इति पौर्णमास्यां पितृश्राद्धं तिलैर्वायसेभ्यो बलिदानमिति कृत्यसङ्कलनेन कृत्यसमुच्चयः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

माघ्यां कृत्वा तिलैः श्राद्धं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।

अत्र पार्व्वणविधिना तिलैः श्राद्धकरणम्।

---

[1] C वित्तवान्। [2] B भोक्तुम्।

विष्णुः—

माघी मघायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति। नित्यश्राद्धकालेष्वपि माघी विष्णुना कथिता।

देवीपुराणे—

माघ्यान्तु पूजा कर्त्तव्या देवीं वै मङ्गलां यजेत्।

तथा।

धेनुं गुड़मयीं माघ्यां दद्याद् यश्चोत्तरायणे।
सर्व्वकाममवाप्नोति ज्यैष्ठे जलमयीन्तथा॥

भविष्यपुराणे—

आलिङ्ग-पीठपर्य्यन्तं यो दद्याद् घृतकम्बलम्।
घृतेन रूपकं रम्यं माघ्यां शम्भोर्महात्मनः॥
मन्वन्तरशतं साग्रं रुद्रलोके महीयते।
सम्यक् प्रेक्षणकं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते॥
रूपं पिष्टमयं कृत्वा त्रिनेत्रं रत्नभूषितम्।
यज्ञोपवीतसंयुक्तं हेमपादं विशेषतः॥
दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य प्रवालमधरौष्ठयोः।
दद्याद्वज्रञ्च नेत्राभ्यां वैदूर्य्यञ्चाप्यसम्भवे॥
हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादतले तथा।
अण्डजैर्ल्ललितैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत्॥
विविधैर्भक्ष्यभोज्याद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत्।
भोजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्या च दक्षयेत्॥
प्रीयतां मे महादेवो भक्तान् क्षमापयेद्द्विजान्।

तेनैव सर्व्वविप्रेन्द्र[1] तद्रूपञ्च शिवालये ॥
नीत्वा समर्पयेद्देव्यां शिवलिङ्गसमीपतः ।
सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वयज्ञफलानि च ॥
स्वरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।
हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां हस्तयोर्दक्ष-वामयोः ॥

यथासंख्यं हेमरूप्यञ्च न्यस्य । अण्डजैर्ललितैः वस्त्रैः पट्टविशेष-प्रसूतरम्यवस्त्रैः । सर्व्वयज्ञफलं प्राप्येत्यभिधाय सर्व्वयज्ञफलानि चेत्य-भिधानं अशेषयज्ञफलान्यप्यनेन भवन्तीति बोधनार्थम् ।

प्रथमं शर्व्वो महादेव इति केचित् । एतच्च घृतकम्बल-रूपकदानाख्यं कर्म्म ।

मत्स्यपुराणे—

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्त[2]मधिकृत्य च ।
सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ।
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥
पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माघमासि च ।
पौर्णमास्यां स भवने ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-वीरेश्वरतनुजसप्रक्रिय-
महासान्धिविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे माघमासतरङ्गः ॥

---

१ C सर्व्वविद् पुत्र । २ C चिराचम् ।

अथ फाल्गुनमासकृत्यम्।

वामनपुराणे।

फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम्।
गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ॥

दानसागरे।

फाल्गुने व्रीहयो मुद्गा वस्त्रं कृष्णाजिनादिकम्।

इति पठित्वा आदिशब्दे[1]न कृष्णेतरचर्म्मग्रहणमिति व्याख्यातम्। अत्र च कल्पतरु-पारिजातालिखितोऽप्यादिशब्दो वामनपुराणे कृत्यसमुच्चये च दृष्टः, तेन सागरपाठो मनाक् सबलः। प्रावरण-मात्रस्यैवापेक्षितत्वात्। वस्त्रकृष्णाजिनान्यप्रावरणमेवादिपदार्थ इति केचित्।

श्रीमहाभारते।

भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन विक्षिपेत्।
स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्यास्तस्य भवन्ति ताः॥

व्रतमेतत्।

भविष्यपुराणे।

देवार्चां फाल्गुने मासि कृत्वा पिष्टमयीन्तु वै।
गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य स्थापयेद्भास्करालये॥
विमानैः सूर्य्यसङ्काशैर्गीतवाद्यसमाकुलैः।
समैकादशसाहस्रं सूर्य्यलोके महीयते॥
पुनरेत्य इमं लोक यथेष्टं विन्दते पतिम्।

---

१ C पदेन।

अत्र मासव्याप्यैकभक्तादिकं कार्त्तिकमासोक्त भविष्यपुराणीय-कामव्रतवदनुसन्धेयम् ॥

व्रतमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

एकभक्तन्तु कुर्व्वाणः फाल्गुने मासि नित्यशः ।
स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः ॥

अत्र "धनधान्यसमृद्धे तु कुले जायेत मानवः" ।

इति चैत्रमासीयमेव फलम् संवध्यत इति पारिजातः । तन्न-अग्रिमेण "स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः" इति खण्डेन समर्थितत्वात् तत्फलेनैव फलवत्त्वात् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

प्रियङ्गुः काङ्नीति प्रसिद्धा ।

भविष्यपुराणे ।

फाल्गुने मासि राजेन्द्र यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् ।
श्यामाक-चीर-नीवारैर्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥
षष्ठ्यां वाऽप्यथ सप्तम्यामुपवासपरो भवेत् ।
अष्टम्यान्तु महास्नानं पञ्चगव्यघृतादिभिः ॥
त्वग्भिश्च चीरवृक्षाणां स्नापयित्वा प्रपूजयेत् ।
सौरभेयीन्ततो दद्याद्रक्ताङ्गां रश्मिमालिने ॥
गत्वादित्यपुरं रम्यं मोदते शाश्वतीः समाः ।

अत्र पौषोक्तोभयसप्तमीसामान्यधर्म्मान्वयो महास्नाने, अन्यत्र कथित मध्वा[1]दिपरिग्रहः ।

---

१ C मघादि ।

तत्रैव।

प्राप्ते तु फाल्गुने मासि यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम्।
यवान्नं भुञ्जमानस्तु त्यक्त्वा दूरेण योषितम्॥
[1]कृतोपवासः सप्तम्यां पक्षयोरुभयोरपि।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां नाम्ना गौरीति वै नृप॥
कृत्वा ताम्रमयीं वीर द्वात्रिंशार्द्धभुजां शुभाम्।
पीतैस्तु पूजयेत् पुष्पैश्चन्दनागुरुमिश्रितैः॥
दध्योदनन्तु नैवेद्यं धूपोऽयं सिन्धुकः[2] परः।
स्नान-प्राशनयोर्धन्यं गोमूत्रं कायशोधनम्॥
नवम्याञ्च महादेवस्नपनन्तु घृतादिभिः।
कुमारीर्भोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणांश्च स्वशक्तितः॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या दुर्गां देवीं नरोत्तम।
स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता॥

इत्युभयनवमीव्रतम्॥

अष्टकाधिकारे छन्दोगविषये वायुपुराणम्।

शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः।

तृतीया वैश्वदेवीनामिका।

तथा च वाजसनेयिविषये ब्रह्मपुराणम्।

ऐन्द्र्यान्तु प्रथमायान्तु शाकैः सन्तर्पयेत् पितॄन्।
प्राजापत्ये द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत्॥
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रममिति॥

---

१ C कृत्वोपवाससप्तम्यां। २ C D सिल्हकः।

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुनस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां मही मिता ।
नारदप्रेरितैर्विप्रैर्दक्षपुत्रैः सिसृक्षुभिः ।
सुबुद्ध्या सूक्ष्ममानेन समुद्रगिरिवर्जिता ॥
अतोऽर्थन्तु महीमानं स्वल्पन्तत्र निगद्यते ।
पितृभिः पूर्व्वं देवैस्तु कृत्वा तत्र महत्तपः ॥
सापूपं प्रार्थितं श्राद्धं मनुष्येभ्यो जनार्द्दनात् ।

कर्म्मान्तरम् ।

अथ प्रस्थानि सर्व्वाणि मुनिभिः कमलोद्भवात् ॥
प्रजानां वर्द्धनार्थाय कदाचित्तत्र सर्व्वदा ।
जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ॥
उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ।
सर्व्वस्यैवेश्वरस्तस्मात्तत्र कर्त्तव्य एव हि ॥
सापूपैस्तैश्च सम्पूज्या विप्रसम्बन्धिबान्धवाः ।
रामपत्नी च सम्पूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥
ततो नवम्यां लक्ष्मीश्च ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
हृद्येन पिष्टभोज्येन मधुयुक्तेन सर्व्वदा ।
बहुप्रकारैर्भोज्यैश्च दशम्यां मित्रबान्धवाः ॥
तर्प्यश्चात्मा तथा पूज्यः श्रोतव्यं गीतवादितम् ।
मङ्गलालम्भनं कार्य्यं नित्यमेव दिनत्रयम् ॥

इति सीतापूजा ॥

---

१ C सर्व्व— ।

तथा—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादश्यां श्रवणे सति।
चकार भगवान् विष्णुः पिण्डनिर्व्वपणं महत्॥
पितामहेभ्यः श्राद्धन्तु तिलैश्च कृतवान् पुरा।
सोपवासो हरिस्तस्मात्तत्र सम्पूजयेत्तिलैः॥
तिलैरभ्यर्च्चयेद्देवान् तिलांश्च जुहुयात्तथा।
तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्देवगृहेष्वपि॥
तिलान् दद्यात्तु विप्रेभ्यः पितृभ्यश्च तिलोदकम्।
तिलांश्च भक्षयेत्तत्र धर्म्मवृद्ध्यर्थमात्मनः॥

इति षट्तिलीविधिः॥

विष्णुः—

माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां [1]सश्रवणां प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन दीपं दद्यात्। दक्षिणपार्श्वे महारजनयुक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा एतत् कृत्वा यस्मिन् राष्ट्रे यस्मिन् देशे यस्मिन् कुलेऽभिजायते तत्र तत्रोज्ज्वलो भवति।

तुलां पलशतं साष्टामष्टपलाधिकाम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

माघे श्रवणसंयुक्ता कृष्णा स्याद्द्वादशी यदा।
तिलदानं महत्पुण्यं विनापि श्रवणेन तु॥

---

१ A D सुश्रवणाम्।

श्रवणयोगव्यतिरेके यन्महत् पुण्यं तत् श्रवणयुक्तद्वादशीदान-जन्यपुण्यापेक्षयाऽल्पमिति ज्ञेयम्। अत्र कर्म्मणि शुक्लादिमासः, उत्सर्गात् सागरानुसाराच्च।

तथा—

श्रवणद्वादशीयोगे कृष्णपक्षे तथैव च।

घृतेन दीपा दातव्या स्तिलैर्वा यदुनन्दन॥

अत्र तथैव चेत्युक्तेः पूर्व्ववाक्यस्थं महत् पुण्यफलं सम्पद्यते।

ब्रह्मपुराणे—

अथ कृष्णचतुर्द्दश्यां फाल्गुने मासि शङ्करः।

ब्रह्म-विष्णू मोहयित्वा जगल्लिङ्गेन मायया॥

जगल्लिङ्गसहस्रैश्च पूरयामास तत्क्षणात्।

ततः प्रभृति रूढ़ा च लिङ्गपूजा कपर्द्दिनः॥

रूढ़ा जाता।

गौरमृत्तिकया लिङ्गं तस्मात्तत्र सुशोभनम्।

कुर्य्यात् प्रमाणसंयुक्तं त्रयोदश्यामुपोषितः॥

प्रमाणसंयुक्तं मानोन्मानसंयुक्तम्।

देवोत्थानविधानोक्तैर्द्रव्यैस्तत्र प्रपूजयेत्।

देवोत्थानविधानोक्तैः पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैरित्यादिना द्रव्यैर्वीर क्रयक्रीतै[1] रित्यन्तेन ब्रह्मपुराणोक्तैः।

अर्घैः सुगन्धैर्माल्यैश्च रत्नवस्त्रानुलेपनैः।

नैवेद्यैर्विविधाकारैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः॥

---

१ C क्रीतैः।

भुक्त्वा रात्रौ ततः कार्य्यो नृत्यगीतैः प्रजागरः ।
श्रोतव्याः शिवधर्म्माश्च प्रादुर्भावाश्च शाङ्कराः ॥
अहिंसालक्षणं धर्म्मं समाश्रित्याथ शङ्करः ।
रम्यैः पिष्टमयैः पूज्यः पशुभिश्च स्वलङ्कृतैः ॥

लोके त्वागमकल्पेन शिवरात्रिं प्रचारयन्ति ।

अत्र त्रयोदश्यामेकाहारः चतुर्द्दश्यामुपवासः, रात्रिप्रहरचतुष्टये पूजाचतुष्टयम् । प्रजागरादि च शिवालये । अन्यत्रापि शिवलिङ्ग-मुत्थाप्य व्रतमिदं कुर्व्वन्ति । यथाशक्ति घृतादिना लिङ्गस्नानं शिवमूर्त्तिपूजा चेति ।

फाल्गुने कृत्तिवासेश्वरं चतुर्द्दशीञ्च प्रकृत्य लिङ्गपुराणम् ।

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

आग्नेयपुराणे । अम्बरीष उवाच ।

धेनवो हरये देया वृषाश्चैव कपर्द्दिने ।
एतन्मे निश्चयं ब्रूहि गुरो संशयमेव तत् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

व्रतरूपाणि दानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
तानि तेऽहं प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ॥
पुरा पृष्टेन रुद्रेण पार्व्वत्याः कथितानि तु ।
शृणुष्वैतानि सर्व्वाणि व्रतयुक्तानि भूपते ॥
यश्चरेदब्दमेकन्तु नक्तं शिवपरो नरः ।
पूजयंश्च चतुर्द्दश्यां फाल्गुनस्य यतव्रतः ॥
सम्पूज्य विधिवद् भक्त्या वृषं सर्व्वगुणान्वितम् ।

इत्याद्विप्राय राजेन्द्र शिवो मे प्रीयतामिति ॥

एतच्छिवव्रतं नाम महापातकनाशनम् ।

शिवरूपधरो नित्यं शिवलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमावास्याञ्च पूज्यास्तु रुद्रोऽग्निर्ब्राह्मणस्तथा ।

समयप्रदीपे गरुडोऽग्निर्वरुणस्तथेति पाठः । स च कृत्यसमुच्चय-कल्पतरुप्रभृतिपाठविरुद्धः ।

मांसौदनैर्लोपिकाभिः पूज्यस्त्वात्मा सबान्धवः ।

इयन्त्वामावास्यायां रुद्राग्निपूजा स्वतन्त्रैव । कृत्यसमुच्चये फाल्गुनकृत्यसङ्कलनावसरे लिङ्गपूजा रुद्रादिदेवगृहादिभूषा चेत्यादौ स्वतन्त्रकर्म्मगणमध्यपाठात् ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

माघे सिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां नत्वल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवन्ति भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

अत्रैव चेद् भाद्रपदा तु पूर्व्वा

काले यदा तत् क्रियते मनुष्यैः ।

श्राद्धं तदा तृप्तिमवाप्य तेन

युगं सहस्रं पितरः स्वपन्ति ॥

अत्र माघ्यनन्तरपक्षस्यैव शुक्लादिमासरीत्या माघासितत्वमुक्तम् ।

अगस्त्य उवाच ।

अतः परं महाराज सौभाग्यकरणव्रतम् ।
शृणु येनास्य सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः ।
उपोषितस्य नक्तस्य शुचिना सत्यवादिना[1] ॥
सश्रीकस्य हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह ।
गम्भीरायेति वै पादौ सुभगायेति वै कटिम् ॥
उदरं देवदेवेति शितिकण्ठेति वै उरः ।
त्रिलोचनायेति शिरो रुद्रायेति समन्ततः ॥
एवमभ्यर्च्य मेधावी विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
ततस्तस्याग्रतो होमं कारयेन्मधुसर्पिषा ।
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ॥
ततस्त्वक्षारसंयुक्त निःस्नेहं धरणीतले ।
गोधूमान्नन्तु भुञ्जीत कृष्णेऽप्येवं विधिः स्मृतः ॥
आषाढादि द्वितीयान्तु पायसं तत्र भोजयेत् ।
यवान्नन्तु ततः पश्चात् कार्त्तिकादिषु पार्थिव ॥
श्यामाकान्नं हविर्वापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।
ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणे ॥
अनङ्गहीने वेदानां पारगे साधुवर्त्तिनि ।

---

१ A D—भाषिणा ।

सदाचारयुते दद्यादसद्वृत्तेऽपि[1] भूपते ॥
षड्भिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुघृतं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तिलतैलस्य चतुर्थं गुड़संयुतम् ।
[2]पञ्चमं लवणापूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
एतान् दत्त्वा रसान् राजन् सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽथवा ॥

इति सौभाग्यव्रतम् ॥

भविष्यपुराणे— ब्रह्मोवाच—

सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुनस्येह यो नरः ।
जपेद्धेलीति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः ॥
देवार्च्चने चाष्टशतं कृत्वैवन्तु जपेच्छतम् ।
स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलितेषु च ॥
पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः ।
नालपेत तथा भानुमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
इदञ्चोच्चारयेद्भानुं मनस्याधाय तत्परः ॥
हंस हंस कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव ।
संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर ॥
एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः ।
पूर्व्वाह्ण एव चान्येद्युः शकृत् प्राश्यार्जुनीयकम् ॥
अर्जुनीयकं शकृत् गोमयम् ।

---

१ C अल्पवित्तेऽपि । २ C पुस्तके अधिका पङ्क्तिः ।

स्नातोऽर्च्चयित्वा हंसेति पुनर्नाम प्रकीर्त्तयेत् ।
वारिधाराचयञ्चैव निक्षिपेद्देव पादयोः ।
चैत्र-वैशाखयोश्चैव तद्वज्ज्यैष्ठेऽपि पूजयेत् ॥
मर्त्यलोके गतिं श्रेष्ठां कृष्ण प्राप्नोति वै नरः ।
उत्क्रान्तश्च व्रजेत् कृष्ण दिव्यं हंसालयं शुभम् ॥
वृषध्वजप्रसादाद्वै संक्रन्दनसमो भवेत् ।
आषाढ़े श्रावणे चैवं मासि भाद्रपदे तथा ॥
तथैवाश्वयुजे चैव अनेन विधिना नरः ।
उपोष्य सम्पूज्य तथा मार्त्तण्डेति प्रकीर्त्तयेत् ॥
गोमूत्रप्राशनात् पूतो गणाधिपपुरं व्रजेत् ।
आराधितस्य जगतामीश्वरस्याव्ययात्मनः ॥
उत्क्रान्तिकाले स्मरणं भास्करस्य तथाच्युते ।
क्षीरस्य प्राशनं कृष्ण विधिरेष मयोदितः ॥
कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम् ।
तेनैव विधिना कृष्ण भास्करेति प्रकीर्त्तयेत् ॥
स याति भानुसालोक्यं भास्करं स्मरति क्षये ।
[1]प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया ॥
चातुर्मास्ये तु सम्प्राप्ते कृत्वा पुस्तकवाचनम् ।
कथां वा भास्करस्येह तद्गीतककथापि वा ॥
धर्म्मश्रवणमिष्टञ्च सदा धर्म्मध्वजस्य च ।

धर्म्मध्वजः सूर्य्यः ।

[1] C पुस्तके अधिकः ।

वाचकं पूजयित्वा तु तस्मात्कार्य्यञ्च श्रद्धया ॥
आद्यमन्त्रेन पक्वेन वाचकेन द्विजेन तु ।
द्वितीयेन च तथा युक्तमभीष्टं भास्करस्य हि ॥
एवमन्ते गतिं श्रेष्ठां देवानामनुकीर्त्तयेत् ।
प्राप्नुयात् त्रिविधां कृष्ण त्रिलोकाख्यां नरः सदा ॥
कथितं पारणं यत्ते प्रथमं गोधराधर ।
आधिपत्यं तथा भोगांस्तेन प्राप्नोति मानुषान् ॥
द्वितीयेन तथा भोगान् गोचारेः प्राप्नुयान्नरः ।
सूर्य्यलोकं तृतीयेन पारणेन तथाप्नुयात् ॥
एवमेव मयाख्यातं गतिप्रापकमुत्तमम् ।
विधानं देवशार्दूल यदुक्तं सप्तमीव्रते ॥
यस्त्वेतां सप्तमीं कुर्य्यात् त्रिगतिं श्रद्धया नरः ।
तथा भक्त्या च वै नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम् ॥
एषा पुण्या पापहरा त्रिगतिः समुदाहृता ।
आराधनाय शस्तैषा सदा भानोर्द्धनावहा ॥
पठतां शृण्वताञ्चैव सर्व्वपापभयापहा ।
तथा सुकर्म्मपुण्या च त्रिवर्गज्येष्ठदा मता ॥

गोचारिरिन्द्रः । त्रिवर्गज्येष्ठो धर्म्मः ।

त्रिगतिः सप्तमीयम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुने मासि शुक्लायामष्टम्यां केशवः पुरा ।
महीं सृष्ट्वा तु मनसा सशैलवनकाननाम् ॥

दक्षं प्रजापतिं प्राह सृष्टिमापूरयस्व मे ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिश्च महीन्तत: ॥
मापयामास विधिवत् वृहन्मानेन तत्क्षणात् ।
द्वीपार्णव-महचन्द्र-नदी-वर्षसमन्वितैः ॥
वृहन्मानं समुद्रस्य शतयोजनमात्रकम् ।
चक्रे रघुपतिस्तत्र वृक्ष-पाषाण-कर्द्दमैः ॥
त्रिकूटशिखरप्रान्तसंस्थितो भगवांश्च सः ।
वृहच्च तन्महीमानं पुराणो वीक्ष्य विस्मितः ॥
इयं मही मया सृष्टा पञ्चामिति विचिन्तयन् ।
हतस्य कुम्भकर्णस्य महामानं स्मरन्निव ॥
वृहन्मानेन द्वीपाश्च सवाह्याभ्यन्तरे गृहे ।
दत्तास्तत्र महीदानं कृतं माल्यादिभिः सदा ॥
[1][तस्माद्वृहन्महीमानं यथा कार्य्यं तथा शृणु ।
अनडु .... रष्टम्यां सुस्नातैः समलङ्कृतैः ॥
लक्ष्मीः सीता च सम्पूज्या गन्धमाल्यादिभिः सदा ।]
ततः प्रदोषसमये दीपः शतसहस्रशः ॥
नरैर्गृहे गृहे देयाः सर्व्वदेवेभ्य एव च ।
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ततो वाह्ये च वेश्मनः ॥
तेषाञ्चोपरि देयाश्च तावत्संख्याश्च दीपकाः ।
दत्तमिष्टं ततो भोज्यं भक्षितव्यं सबन्धुभिः ॥
द्वितीयेऽह्नि च मध्याह्ने शोभनैर्माल्यदामभिः ।

---

१ [ ] चिह्नित पंक्तित्रयं C पुस्तके अधिकं ।

गृहाणि भूषणीयानि तथा देवगृहाण्यपि ॥
सीतां सम्पूज्य भोक्तव्यं नृत्यगीतसमाकुलम्।
पक्वान्नं नित्यदानञ्च तत्र देयन्तु याचते ॥
नान्यत् किञ्चित् प्रार्थितव्यं लब्धं ग्राह्यमयत्नतः।

इति देवगृहादिभूषाविधिः ॥

तथा तत्रैव।

दशम्याञ्चापि कर्त्तव्यं बलिकर्म्म तथात्मनः ॥
मङ्गलालभनं कार्य्यमुत्सवश्च विशेषतः।
ब्राह्मणेभ्यो धनं देयं भृत्येभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
धान्यमन्नं सुवर्णञ्च वस्त्रमाभरणन्तथा।
गोभूमिरत्नवेश्मानि देयानि प्रयतात्मनः ॥
सम्प्राप्तान् ग्राहयेत् सम्यक् न तत्र क्षपयेन्मनः।
न कश्चिद्विमुखस्तत्र कर्त्तव्यस्त्वागतो जनः ॥
स्वजातिविहितं पानं पेयं देयञ्च याचते।
शय्यासने च कर्त्तव्ये गन्धपुष्पाधिवासिते ॥
स्त्रियः पूज्याः स्वलङ्कार्य्याः प्रहृष्टाश्च सुरचिताः।
निशायां क्रीड़माना या नृत्येषु कृतभोजनाः ॥

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच—

तद्वच्च फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम्।
उपोष्य प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद्बुधः ॥

तद्वदित्यनेन वराहपुराणीयमत्स्यद्वादश्युक्तधर्म्मातिदेशः।

नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोदरन्तथा।

कटिं विश्वभुजे पूज्यमनिरुद्धेत्युरस्तथा ॥
कण्ठन्तु शितिकण्ठाय [1]पिङ्गकेशाय वै शिरः।
असुरध्वंसनायेति चक्रन्तोयात्मने तथा ॥
तदग्रे स्थाप्य तु घटं सितवस्त्रयुगान्वितम्।
तत्रोपरि नृसिंहन्तु सौवर्णं ताम्रभाजने ॥
सौवर्णं शक्तितः कृत्वा दारुवंशमयेऽपि वा।
रत्नगर्भघटे स्थाप्य तत्र पूज्य विधानतः
द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
एवं कृते फलं प्राप्तं यत्पुरा पार्थिवेन तु ॥
वत्सनाम्ना च तत्तेऽहं प्रवक्ष्यामि महामुने।
तस्य व्रतान्ते भगवान् नरसिंहस्तुतोष च ॥
चक्रं प्रादाच्च शत्रूणां विध्वंसनकरं मृधे।
तेनास्त्रेण स्वकं राज्यं जितवान् स नृपोत्तमः ॥
राज्ये स्थित्वाऽश्वमेधानां सहस्रमकरोत् प्रभुः।
अन्ते च ब्रह्मलोकाख्यं पदमागाच्च सत्तमम् ॥
एषा धन्या पापहरा द्वादशी भवतो मुने।
कथितेमां प्रयत्नेन श्रुत्वा कुरु यथेच्छकम् ॥

इति नरसिंहद्वादशी।

फाल्गुनशुक्लद्वादश्यामित्यनुवृत्तौ विष्णुधर्मोत्तरे—

फाल्गुने सर्व्वगन्धानां नात्र कार्य्या विचारणा।

---

[1] C लिङ्गकेशाय वै नमः।

सर्व्वगन्धानां दानं महाफलमित्यनुषज्यते ।
सर्व्वगन्धाश्च परिभाषोक्ताः ।

फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा ।
नक्षत्रयुक्तास्त्वेतासु तथा दानमुपोषितम् ॥
सर्व्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ।

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुन्यामर्य्यमा जातस्त्वदितौ कश्यपादपि ।
अत्रेश्चाप्यनसूयायां जातः पूर्व्वमथ शशी ॥
तौ तत्र पूज्यौ विधिवत्प्राप्ते चन्द्रोदये सति ।
गीतनृत्यैस्तथा वाद्यै रात्रौ कार्य्यः प्रजागरः ॥

इति चन्द्रार्कादिपूजा ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

आस्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय तु ।
रूपद्रविणसंयुक्तां भार्य्यां पत्नवतीन्तथा ॥
नरः प्राप्नोति धर्म्मज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
तथा नार्य्यपि भर्त्तारं नात्र कार्य्या विचारणा ॥

आस्तीर्णं दारुमयप्रसारितखट्टोपरि तूलकादिरूपम् । धर्म्मज्ञा इति सम्बोधनम् । अत्र चानुत्तमपुष्टिरूपफलभेदात् नक्षत्रविशेषानिर्द्देशाच्च विष्णुविहितशय्यादानाभिन्नता, अतएव दानसागरे पृथगेव लिखितम्[1] ।

---

[1] D लिखनम् ।

विष्णुः – फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं विस्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां पद्मवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति नार्य्यपि तु भर्त्तारम्। पद्मवतीं श्राचादिवस्तुमतीम्।

त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम्।
आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्॥

देवीपुराणे–

फाल्गुन्यां पूजयेद्देवीं चण्डिकेति च या मता।
मातॄणाञ्च विशेषेण तत्र पूजा विधीयते॥

मत्स्यपुराणे–

यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः।
धर्म्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च।
कल्पान्तं लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम्॥
तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति।
तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्मताम्॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे फाल्गुनमासतरङ्गः॥

कृष्णादिमासक्रमेण कथितकृत्यमिदं चैत्रतरङ्गमङ्गततथा तचैः लिखितुमुचितमपि कल्पतरुकारादि-लिखनानुसारादेतदनन्तः लिख्यते।

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्रे तु कृष्णायां प्रतिपद्यपि सर्व्वदा।
झल्ल-मल्ल-नटादीनां द्रष्टव्यं कौतुकं पृथक्॥
प्रतिपत्तः समारभ्य पञ्चमीं यावदेव हि।
पूजाकर्म्म तथा कार्य्यं स्त्रीजनस्यात्मनस्तथा॥
भोजनं पर्य्यटप्रायं भोज्यं देयञ्च याचते।

झल्लमल्लौ सङ्करजातिविशेषौ।

तत्रैव

चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्यां कश्मीरा[1] तु रजस्वला।
नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियः॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयन्ति दिनत्रयम्।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च॥

कश्मीरा[2] धरित्री।

अष्टम्यान्तु ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे।
सुस्नाताभिः सुहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव हि॥
भूषिताभिः शुभैर्वस्त्रैर्माल्यै गन्धैर्विशेषतः
अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्व्वौषधिजलैर्जनैः॥
गन्धबीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा।

---

१ A B काश्मीरा। २ A B D काश्मीरा।

स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् ॥
वस्त्रालङ्कारपुष्पैश्च तथा पुण्यैश्च गोरसैः।
मुद्गपिष्टैस्त्रिकोणैश्च भक्ष्यैस्सैव हि शालिजैः ॥
पयसा पायसैर्हृद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः।
तन्निवेदितशिष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे।
तन्त्रीवाद्यं सुमधुरं ततः श्रोतव्यमादरात्।
अतःपरमृतुस्नाता गर्भं गृह्लाति मेदिनी ॥
आदित्यमहिषी राज्ञी पौराणी देवपूजिता।
राज्ञीस्नपनमेतस्मात् कारणात्तच विश्रुतम् ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कश्यपः सुरभी तथा।
इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवह्नयः ॥
वलदेवो हलं भूमिर्वृषभौ रामलक्ष्मणौ।
रक्षोघ्नौ जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः। युगं युगकाष्ठम्।

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः।
गोमङ्गले तु सम्पूज्या कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
अर्घैः पुष्पैस्तु धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक्।
प्रदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
ततः शकुनिसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः।
पूर्व्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैशान्यभिमुखौ ततः।

विमुच्य वृषभौ बीजं पुरुषो लक्षणान्वितः ॥
हृष्टः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेवितम् ।
सुवर्णपात्रसंयुक्तं प्राङ्मुखो निर्वपेद्भुवि ॥
उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ।
उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गीतनृत्यसमाकुलः ॥

तथा ।

पूर्व्वं त्रेतायुगे कश्चिन्मध्यदेशोद्भवो द्विजः ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन चचार पृथिवीमिमाम् ।
विहाय कर्म्म गार्हस्थ्यं तस्मिन् गेहाद्विनिर्गते ।
प्रसक्ता ब्राह्मणी शूद्रे स्मश्रुकर्म्मकरे रहः ॥
तस्याः कदाचित् पुत्रस्तु तस्माज्जातो विधेर्वशात् ।
शालिकीर्त्तिर्बर्द्धितस्य सद्विवेकस्य मातरम् ।
पप्रच्छ जातसन्देहः पितुर्जन्मात्मनस्तथा ॥
वक्रोक्त्या सा तदा प्रोक्ता गिरिभ्यः सरितस्त्विमाः ।
निम्नं प्रयाता निम्नेषु जाताः पुण्यास्तु शालयः ॥
स च तद्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा सूर्य्यञ्च दुर्म्मनाः ।
तपश्चचार सुमहन्मरणे कृतनिश्चयः ॥
प्रयानकाले ब्रह्माणमपश्यत पुरःस्थितम् ।
दुर्लभं ब्राह्मणं जन्म न च तस्मात्स लब्धवान् ॥
मूढ़ग्राहः सुखात्मानं[1] पीड़यित्वा विचेतनः ।
निष्फलन्तु ततस्त्यागं परं पीड़ार्थमाचरत् ॥

---

१ C स्वमात्मानम् ।

एकादश्यान्तु चैत्रस्य कृष्णायां निर्जने मृतः ।
पश्चात् पिशाच्यां मत्तायां लेभे जन्माऽथ तामसम् ॥
जघन्यां यत्नजातिस्तु गौह्यकीन्तां समाश्रितः ।
अद्यापि तत्फलं भुङ्क्ते तावन्मात्रन्तु तामसम् ॥
तस्मात् स तत्र सम्पूज्यः प्रभाते स्त्रीभिरेव हि ।
पाषाणे वर्त्तुलप्राये मृण्मये वापि चित्रितः ॥
अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैः कुङ्कुमेन सुगन्धिना ।
सौरभ्नलोमभिर्मत्स्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥
तत्र विप्रैरनध्यायः कर्त्तव्यो वाचि संयमः ।
ततो मध्याह्नसमये मृण्मये वापि चित्रितः ॥
चिप्त्वा द्वारेण निःसाल्य स्त्रीभिरेव सुभाषितैः (?) ।
चिप्त्वा गवाक्षरन्ध्रेण प्रवेश्य च पुनर्गृहे ॥
तत्र कृष्णचतुर्द्दश्यां निकुम्भः शङ्करं तदा ।
सम्पूजयति धर्म्मात्मा पिशाचैः सहितो बली ॥
तस्यां निशायां कर्त्तव्यो नरैर्नृत्यं प्रजागरः ।
शम्भुः पूज्यो निकुम्भस्य पिशाचेभ्यो बलिं हरेत् ॥
दीपिकास्तिलतैलस्य कल्कयुक्ताः सुशोभनाः ।
मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माषौदनं शुभम् ॥
भक्ष्याणि परमान्नानि पानकानि शुभानि च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु द्वारेषु च नदीषु च ।

---

१ A C D लोपिका ।

अट्टालकश्मशानेषु राजमार्गेषु सर्व्वदा ॥
तस्यां निशायां रथ्यासु पिशाचेभ्यश्च बालकाः।
द्रष्टव्यं पुंश्चलीनृत्यं न कुर्य्यात् स्त्रीनिषेवनम् ॥

तत्रैव।

अमावास्यायां चैत्रे तु सारमेयैश्च काश्यपैः।
वासुदेवादरो लब्धः प्रभूतं भोजनं त्विति ॥
वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्याव[1]शवलौ शुनौ
वरं तस्माच्च लेभाते यमद्वार[2]निवासिनम् ॥
तस्मात्तच्च पितॄन् देवान् तर्पयित्वा द्विजैः सह।
शुनामन्नं प्रभूतन्तु पश्चाद्देयं यथेप्सितम् ॥

तथा—

प्रतिमासाद्यदिवसे सर्व्वैः कार्य्यो महोत्सवः।
अत्यन्तदुष्टे सौराज्ञि मङ्गलालभनन्तथा ॥

सर्व्वसौराज्ञि मङ्गलालभनमित्यर्थः।

कृत्यसमुच्चयोऽप्येवम् ॥

अथ मलिम्लुचनिर्णयः।

तत्र लघुहारीतः—

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः।
अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥
तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन
आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥

---

१ C श्याम—। २ C यमद्वारि।

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्य्यात् श्राद्धं यथाविधि।
तथैवाभ्युदयं कार्य्यं नित्यं नैमित्तिकन्तथा॥
प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया द्विजैः।
क्वचित् त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्॥
असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणन्तथा॥

असंक्रान्तेऽपि मलमासेऽपीत्यर्थः।

एतत्तु यदा मरणदिवसादारभ्य द्वादशमासो मलमासो भवति तदा बोद्धव्यम्।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत्।
दृष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्य्यान्मलिम्लुचे॥

आद्यो मलिम्लुच इत्यादेरयमर्थः।

रविसंक्रान्तिवर्जितामावास्याद्वयावच्छिन्नो मासो मलिम्लुचः। तदन्तरस्तु द्वितीयो मासः प्रकृत इति।

तथाचोक्तम्।

अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्।
मलिम्लुचः स विज्ञेयोऽनर्हः स सर्व्वकर्म्मसु॥
रविणा लङ्घितो मासस्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः। इत्यादि।

विष्णुः—संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातो भवेत् तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्। अत्र संवत्सरशब्द एकादशमासपरः, तेनैकादशमासाभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातस्तदा त्रयोदशमासिकानि भवन्ति। सपिण्डीकरणन्तु त्रयोदशमासे सम्पूर्णे सति त्रयाहे।

ऋष्यशृङ्गः—

संवत्सरातिरेको वै मासस्तैव त्रयोदश ।

तस्मात् त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्य्यान्नोपतिष्ठते ॥

एतदपि वचनं प्रथमवर्षे द्वादशमासो यदि मलमासस्तदा ।

बृहस्पतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ।

प्रेतश्राद्धस्य नैमित्तिकस्यापि पृथगुपादानात् तदन्यनैमित्तिक-उपरागश्राद्धादि मन्तव्यम् । तथा—

गर्भे वार्द्धुषिके कृत्ये मृतानां पिण्डकर्म्मसु ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

अनिषिद्धमिति शेषः । गर्भे गर्भाधानानन्तरकर्म्मणि अन्यत्रापि नियतकालीने । पिण्डकर्म्मसु दाशाहिकेषु मृतानामिति विशेषणोपादानान्नावनीतघृतवदचिरत्वोपलब्धेः[1] ।

परिशिष्टे—

मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेत् ॥

अत्रापि सर्व्वकर्म्माणि विशेषविहितव्यतिरिक्तानि ।

ज्योतिःशास्त्रे—

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गं चूड़ाकरणमेखलाः ।

---

१. D अचिरमुपलब्धेः ।

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

अग्न्याधेयमग्न्याधानं स्वर्गादिदेवतामुद्दिश्य यो व्रतरूपो वृषोत्सर्गः।

तथा च षष्टिव्रते मत्स्यपुराणम्—

कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत्।
शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम् ॥

तथा देवीक्रमपूजायां देवीपुराणम्—

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलम्वा वृषमुत्सृजेत्।

इत्यादि। मङ्गल्यमभिषेकं राज्याभिषेकम्।

तथाच।

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमपागते।
[१]मलमासेषु चैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥
अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः सूर्नष्टभार्गवे।
मलिम्लुचेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

अनावृत्तं प्रथमम्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

[२]मृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्व्वादित्ये मलिम्लुचे।
त्यजेद्दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम् ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे मलिम्लुचनिर्णयतरङ्गः ॥

---

१ B मलमास इवैतानि। २ A B मृगारम्भे।

अथ प्रकीर्णकृत्यानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

सर्व्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

मङ्गलं कनकदूर्व्वादि सर्व्वैरिति स्वरसात् प्रतिसम्वत्सरमित्य-भिधानाच्च नित्याधिकारः ।

अत्र च—

तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी शुचिर्नित्यं तिलोदकी ।
होता दाता च भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥

इति सामान्यवचनं नित्यपदाञ्चस्यमुल्लङ्घ्य जन्मदिने योज-यन्तीति समयप्रदीपः ।

केचित्तु—

तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोता तिलप्रदः ।
तिलभक्षी तिलावापी षट्तिली नावसीदति ॥

इति पठन्ति । अचाचारोपष्टम्भकेऽपि, अश्वत्थाम-बलि व्यास-हनुमद्विभीषण-कृप परशुराम मार्कण्डेयानर्च्चयन्ति । तत्र शिष्टानु-मतो विधिर्लिख्यते ।

द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दीर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रौणिं बलिं कृपम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमनुस्मरेत् ॥
स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम् ।
मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतस्त्वायुश्चिरं वर्द्धते ॥

इति । तथा—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च ।
आमिषं सङ्करं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ॥

वर्षवृद्धौ जन्मदिवसे, जन्मदिवसे पूजानन्तरं मार्कण्डेयं प्रार्थयन्ति—

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा विभो ॥
सतिलं गुडसम्मिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं[1] पयः ।
मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिवाम्यायुष्यहेतवे ॥

इति मधुरद्रव्यसहितं सतिलं पयः पिवन्ति । आमिषं वर्जयन्ति ब्रह्मचर्य्यञ्च चरन्ति । ब्रह्मचर्य्यञ्चाष्टविधमैथुननिवृत्तिः ।

तथाच दक्षः—

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

ब्रह्मपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

---

1 B अञ्जल्यर्द्धचयम् ।

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगन्तथा ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः ।

श्रीविष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

एवञ्च ब्रह्मपुराणीय निःसन्दिग्धपौर्णमासीपदस्वरसात् पञ्चदशी च माघ इत्यत्र पञ्चदशीपदं पूर्णिमापरमेव । यच्च

दर्शे च माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्

इति वचनं तदमूलकमित्युपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।
अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥
ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥

युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षय्यमुच्यते ।

[1]मत्स्यपुराणे—

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्वमावस्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।

आषाढ़स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़स्य पूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा ॥

मन्वन्तराद्यस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ।

अमावास्या-श्रावणाष्टमीव्यतिरिक्ताः सर्व्वास्तिथयः शुक्लाः ।

भविष्यपुराणे–

प्रौष्ठे मास्यष्टमी पुण्या चैत्रे मासि त्रयोदशी ।

कार्त्तिके पौर्णमासी स्याद् द्वादशी कार्त्तिकोत्तरे ॥

कार्त्तिकोत्तरे मार्गशीर्षे। आचारात् पुत्रजन्मदिन षष्ठदिने प्रदोषे षष्ठिकापूजा । तत्र गणपतिसहिताः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरथात्मकुलदेवताः ।

एवं रूपाः षोड़श मातृरावाहन स्थापन पाद्यार्घाचमनीय-स्नानीयपुनराचमनीये गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैश्च पूजयित्वा आवा

---

१ D ब्रह्मपुराणे ।

हनादिभिरेव यथाकुलाचारं षष्ठिकां पुष्पाञ्जलिभिः— ॐषष्ठिकायै नम इति मूलमन्त्रेण ॐ—

गौर्य्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥

इति पूजयेत् । ततो वरप्रार्थनम् ।

ॐ रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्व्वान् कामान् प्रदेहि मे ॥

इति मन्त्रेण । ततः—

शिवा सम्भूतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेव च ।

अनसूया क्षमा चैव षड़ेताः कृत्तिका मताः ॥

इति वाक्यबोधिताः— ॐ शिवायै नमः इत्यादि मन्त्रेण यथाक्रमं षट् कृत्तिकाः पूजयेत् ।

अथ पर्व्वकृत्यादि ।

तत्र मनुः—

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

सावित्रान् सवितृदेवताकान् । ते च गायत्र्या अक्षतद्रव्येण कार्य्याः—

शान्तिकामस्तु जुहुयात् गायत्रीमक्षतैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् । पर्व्वसु चतुर्द्दश्यादिषु । नित्यग्रहणात् पर्व्वसु अवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः—पर्व्वस्वपि च शान्तिहोमान् कुर्य्यात् न तृणमपि छिन्द्यादलङ्कृतस्तिष्ठेत् एवमाचारसेवी स्यात्।

छिन्द्यात् हिंस्यात्।

आपस्तम्बः—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपयति नक्तञ्चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां साधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्मचर्य्येण काले चर्य्यया सह। एतां रात्रिं सूर्य्याचन्द्रमसौ सह वसतः।

साधीयो भृशतरं क्रियाविशेषणञ्चैतत्। गुप्तिः रक्षा। प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थरथ्योपसर्पणवर्ज्जनादि सम्यक् शौचाचमननिष्पादनेन एवं ब्रह्मचर्य्येण काले चर्य्यया मुख्यकाल एव प्रातरादौ तत्तत्कर्म्मकरणेन तेन यत्र तां रात्रिं सूर्य्याचन्द्रमसौ सहवसतोऽतः [प्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थतः] प्रायत्यादिभिरात्मानं रक्षेदित्यर्थः।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पौर्णमासीममावास्यामधिस्रापो विधीयते।
अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते॥

अनाहिताग्निरत्र स्मार्त्ताग्निमान्।

बौधायनः—

पर्व्वसु च नाधीयीत न मांसमश्नीयात् न स्त्रियमुपेयात्। पर्व्वसु हि रक्षः-पिशाचान्यभिचरन्तीति भवन्ति।

पैठीनसिः—

न पर्व्वसु तैलं क्षुरं मैथुनं मांसमुपेयात्। नामावास्यायां हरितानि छिन्द्यात्।

उपेयादुपभुञ्जीत॥

विष्णुपुराणे—

छिनत्ति वीरुधं यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे।
पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति॥

वीरुत्संस्थे वनस्पतिगते।

यमः—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्द्दशी।
मांसाशने पञ्चदशी [1]कामधर्म्मे तथाष्टमी॥

वृद्धशातातपः—

दन्तकाष्ठममावास्या मैथुनञ्च चतुर्द्दशी।
हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलग्रहणमष्टमी॥
षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्द्दशी।
[2]अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे॥
षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितन्तथा।
क्षुरकर्म्म चतुर्द्दश्यां तथा पर्व्वणि मैथुनम्॥

सर्व्वपर्व्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव तैलादिप्रतिषेधे सिद्धे तत्तत्तिथिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविषेषनिषेधो दोषाधिक्यद्योतनार्थः।

---

१ C कायधर्म्मे। २ मूले— आयुः संहरते पापात्।

देवलः—

पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः।

तैलं मांसं व्यवायञ्च चुरञ्च विनिवर्जयेत्॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना चन्द्रगत्युपरक्तकाल-विशेषबोधनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः। न तु तदुपलक्षितेऽहोरात्रे उपलक्षणपरत्वे [१]प्रमाणाभावात्। अतएव देव-पितृकृत्ययोः पूर्व्वाह्णापराह्णयोर्विहितत्वात् तत्काल-व्यापितिथ्यादरः। अतएव निषिद्धे कालवर्जनमिति पठन्ति।

श्रीविष्णुपुराणे—

चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा।

पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च॥

स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्।

विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप॥

अशेषपर्व्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः।

भाव्यं सत्त्वच्छदेवेज्याध्यानजप्यपरैः सदा॥

वराहपुराणे— चाण्डालशपथेषु—

षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्द्दशी।

अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः॥

भविष्यपुराणे—

सप्तम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्य्या विनश्यति।

---

१ C प्रामाणाभावात्।

वामनपुराणे—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च चौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनीया भद्रासु सर्व्वाणि समारभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्त्रे चौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
बुधे च योषां न समाचरेत शेषेषु सर्व्वाणि सदैव कुर्य्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं चौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषिन्मघाकृत्तिकसोत्तरासु ॥

वराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच—

[1]षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्द्दशीम् ।
मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
अमावास्याञ्चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥
तिर्य्यग्योनिं स गच्छेत मम लोकं न गच्छति ।

मनुः—

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्द्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

उभौ पक्षौ ।

नन्दिपुराणे—

यदि वाप्यसमर्थः स्यात् सदा मांसविवर्जने ।
वर्जयेदयने मुख्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

---

१ C पुस्तके षष्ठ्यष्टमीमित्यादि पङ्क्तित्रयं नास्ति ।

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्द्दशी।
तथा पञ्चदशी वर्ज्या षड़शीतिमुखानि च॥
संक्रमश्चापि सूर्य्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ।
मांसात्तु विरतो मर्त्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम्॥

दिनत्रयं मांसाद्विरत इत्यन्वयः।

वराहपुराणे—

यावकं दधिमिश्रन्तु पात्र औदुम्बरे स्थितम्।
सोमाय पौर्णमास्यां वा दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते॥
अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव तथा सप्त महामुनीन्।
अभ्यर्च्च्य विधिना रात्रौ तथा दत्त्वा च यावकम्॥
एकाग्रमानसो भूत्वा यो नमस्येत् कृताञ्जलिः।
किल्विषं तस्य वै सर्व्वं तत्क्षणादेव नश्यति॥

यमः—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं यदि।
तदाभ्यर्च्च्य यमं देवं मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः॥

अथ नक्षत्रदानानि।

तत्र विष्णुः—

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि (रेवतीप्रीत्यै) मधुघृतयुतं परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति।

परमान्नं पायसम्।

श्रीमहाभारते—

कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा।

सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥
रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्मार्गैर्यत्नेन सर्पिषा ।
पयोऽन्नपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥

प्रथितैः प्रसिद्धैः । मार्गैः मृगसम्बन्धिभिः ।

दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सान्तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
गच्छते मानुषाल्लोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥

सोमदैवते मृगशिरसि ।

आर्द्रायां कृशरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्व्वतान् ॥
पूपान् पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
यशस्वी रूपसम्पन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥
पुष्ये तु कनकं दत्त्वा कृतमाऽकृतमेव वा ।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते ॥

कृतं घटितम् ।

अश्लेषासु च यो रूप्यं वृषभं वा प्रयच्छति ।
स सर्व्वभयनिर्म्मुक्तः गोत्रवानधितिष्ठति ॥
मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च जायते ॥
फल्गुनीपूर्व्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥

फल्गुनीपूर्व्वसमये पूर्व्वफल्गुनीसमये। फाणितं गुडविकारः।

घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनम् ।

उत्तराविषये दत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥

उत्तराविषये उत्तरफल्गुनीसमये ।

यद्यत् प्रदीयते दानं उत्तराविषये नरैः ।

महाफलञ्च तत्सर्व्वं[1] भवतीति विनिश्चयः ॥

हस्ते [2]हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

प्राप्नोति परमान् लोकान् पुण्यकामसमन्वितान् ॥

चतुर्युक्तं चतुर्भिर्गजैर्युक्तमिति सागरः ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यान् गन्धांश्च भारत ।

चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दते तथा ॥

स्वातौ रथधनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।

प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव महद्यशः ॥

विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।

सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥

पितृदेवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्तमश्नुते ।

न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

प्रासङ्गो द्वितीयं [3]गृहकाष्ठम् ।

अनुराधासु प्रावारं वस्त्रोत्तरमुपोषितः ।

दत्त्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गे महीयते ॥

प्रावारः प्रच्छदपटः । वस्त्रोत्तरं परिधानवस्त्राधिकम् ।

कालशाकञ्च विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्त्यः समूलकम् ।

ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥

---

१ CD महाफलमनन्तञ्च भवतीति। २ AB हरि—। ३ C युगकाष्ठम्

मूले च मूलकं[1] दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
पितृंश्च सन्तर्पयति गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥
अथापि पूर्व्वाषाढासु दधिपात्रमुपोषितः ।
कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
प्रदाय जायते प्रेत्य कुलेऽसङ्कुले कुले ।
उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ॥
दत्त्वोत्तराषाढ़ासु सर्व्वलोकानवाप्नुयात् ।

उदमन्थः ।

शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।
नात्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥

अत्रैवोदकयोगे सत्युदमन्थः ।

दुग्धन्त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम् ।
धर्म्मविद्भ्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥

उत्तराषाढ़ान्तचतुर्थभागे श्रवणाद्यनाड़िकाचतुष्टयाधिकेऽभिजितो नक्षत्रस्य योगः ।

श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन सर्व्वलोकान् सुपुष्कलान् ॥
गोयुग्युक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ॥
वस्त्ररश्मिरवं सद्यः प्रेत्य राज्यं समश्नुते ॥

गोयुग्युक्तन्तदाकर्षकगोद्वयसहितं वस्त्ररश्मिर्वस्त्रघटितरज्जुः ।

---

[1] C मूले मूलफलम् ।

गन्धान् शतभिषायोगे दत्त्वा चागुरुचन्दनान्।
प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान् प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान्॥
पूर्व्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदापयेत्।
सर्व्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत्॥
औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति।
स पितॄन् स्वान् प्रीणयति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते॥
कांस्योपदोहनीं धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति।
स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति॥
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः।
हस्त्यश्वरथसम्पन्ने उत्तमे जायते कुले॥
भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदापयेत्।
गाश्च प्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम्।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्यभे लवणस्य च॥

सौम्यभे मृगशिरसि।

कर्पूरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य तु।
घृतस्य तु तथा पुष्ये चन्दनानान्तु सर्पभे॥

आदित्ये पुनर्वसौ। सर्पभे अश्लेषायाम्। चन्दनानामिति श्वेतचन्दनरक्तचन्दनकुङ्कुमानाम्।

तिलानाञ्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते।
अर्य्यम्णे चाप्यपूपानां सावित्रे पायसस्य तु॥

भगदैवते पूर्व्वफल्गुन्याम्। अर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्याम्। सावित्रे हस्तायाम्।

चित्रायां चित्रवस्त्राणां शक्तूनां वायुदैवते।
ऐन्द्राग्ने चैव लोकानां मैत्रे माल्यफलस्य च॥

वायुदैवते स्वात्याम्। ऐन्द्राग्ने विशाखायाम्। मैत्रे अनुराधायाम्।

कृचस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च।
हिमस्य मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलम्॥

शाक्रे ज्येष्ठायाम्। आप्ये पूर्व्वाषाढ़ायाम्।

विश्वेश्वरेऽन्नदानस्य श्रवणे वसनस्य च।
धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च॥

विश्वेश्वरे उत्तराषाढ़ायाम्। वासवे धनिष्ठायाम्। वारुणे शतभिषायाम्।

आजे पुराणबीजानां शस्यानान्तदनन्तरे।
गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानामथवाश्विने॥

आजे पूर्व्वभाद्रपदायाम्। तदनन्तरे उत्तरभाद्रपदे। स्नानानां स्नानोपकरणामलकादीनाम्।

तिलानाञ्च तथा दानं भरणीषु महाफलम्।

तथा—

श्रवणे दीपकं दत्त्वा नदीद्वितयसङ्गमे।
तेजस्वी च यशस्वी च रूपवानभिजायते॥

तथा—

मासोपवासे रेवत्यां ब्राह्मणान् घृतपायसम्।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपमाप्नोत्यनुत्तमम्॥

इति नक्षत्रदानम्॥

अथ तिथिनक्षत्रदेवतापूजा।

भविष्यपुराणे—

अग्निमिष्ट्वा च हुत्वा च प्रतिपद्यमृतं घृतम्।
हविषा सर्व्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम्॥
ब्राह्मणञ्च द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम्।
भोजयित्वा च विद्यानां सर्व्वासां पारगो भवेत्॥
तृतीयायाञ्च वित्तेशं विद्याढ्यो जायते भृशम्।
क्रयादिव्यवहारे च लाभो बहुगुणो भवेत्॥
गणेशः पूजितः कुर्य्यात् चतुर्थ्यां सर्व्वकर्म्मसु।
अविघ्नं विदुषा विघ्नं कार्य्यञ्चास्य न कर्हिचित्॥
नागानिष्ट्वाथ पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते।
स्त्रियामालभते पुत्रं श्रियञ्च परमां लभेत्॥
सम्पूज्य कार्त्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते।
मेधावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः॥
सप्तम्यां पूज्य सूर्य्येशं चित्रभानुं दिवाकरम्।
अष्टम्यां पूजितो देवो [1]गोभूताभरणो हरः॥

१ C गोघृत—।

ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छते गुणान्।
मृत्युहा ज्ञानदश्चैव पापहा च प्रपूजितः॥
दुर्गां सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतीच्छया।
संग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत्॥
दशम्यां धर्म्मराजश्च सर्व्वव्याधिहरो [1]ध्रुवम्।
नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम्॥
एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः।
प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीन्तथा॥
द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वा च सर्व्वदा विजयी भवेत्।
पूज्यश्च सर्व्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः॥
कामदेवं त्रयोदश्यां सुरूपो जायते ध्रुवम्।
इष्ट्वेत्यनुषज्यते।
इष्टां रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान्॥
इष्ट्वेश्वरं चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः।
बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः॥
पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः।
बह्वपत्यं भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः॥
पितरः स्वदिने पिण्डैरिष्टाः कुर्व्वन्ति सर्व्वदा।
प्रजावृद्धिं धनं रक्षामायुष्यं धनमेव च॥
स्वदिने अमावास्यायाम्।

---

१ C ध्रवः।

उपवासं विनाऽप्येते भवन्त्यतिफलप्रदाः ।
पूजया जप-होमैश्च तोषिताः शक्तितः सदा ॥
मूलमन्त्राः (स्व)सुसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थाः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ॥
पूजा शाठ्येनाशाठ्येन[१] कृता तुल्यफलप्रदा ।
आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः ॥
यथोक्तफलदं होमं जपन् शान्तेन चेतसा ।
कृत्वा यज्ञान् दश द्वे च फलान्येतानि भक्तितः ॥
यथोक्तानि फलान्येव लभन्ते ह्यधिकान्यपि ।
इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ॥
तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो(?) या यस्येह तिथिः स्मृता ।
इह तस्मात् परिभ्रष्टो मद्भक्तो जायते नरः ॥
सुरूपो बलसम्पन्नो निर्जितारिर्महामतिः ।
स्त्री पुं-नपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तमः ॥

इति तिथिदेवतापूजा ॥

ब्रह्मोवाच—

चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे यदा दृष्टिस्थितस्तदा ।
उक्तस्तु देवयज्ञस्तु तदा स फलवान् भवेत् ॥
देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ।
नक्षत्राणि च सर्व्वाणि यज्ञांश्चैव पृथक् पृथक् ॥

---

१ A B साध्येनासाध्येन ।

अश्विन्यामश्विना विद्धा दीर्घायुर्जायते नरः।
व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपीड़ितः॥
भरण्यां यममभ्यर्च्य कुसुमैरसितैः शुभैः।
गन्धादिभिस्तथा शुभ्रैरपमृत्योर्विमुच्यते॥
अनलः कृत्तिकायाञ्च वृद्धिं सम्पूजितः पराम्।
रक्तमाल्यादिभिर्दद्यात् घृतहोमेन च ध्रुवम्॥
तुष्टः प्रजापतिः प्रीत्या तुष्टान् दद्यात् पशूंस्तथा।
रोहिण्यां देव शार्दूल-गोऽजावि-हय-कुञ्जरान्॥
मृगशीर्षे तथा सोमं जयमारोग्यमेव च।
आर्द्रायान्तु शिवं पूज्य पशून् विजयमश्नुते।
सितैः पद्मादिभिर्दिव्यैर्देवत्वं पयसा च वै॥

तथा—

पुनर्वसावदितिश्च सदा सम्पूजनादिभिः।
चरुणा तर्पिता चैव मातेव परिरक्षति॥
तिष्ये बृहस्पतिर्बुद्धिं ददाति विपुलं धनम्॥
पानैर्[1]गन्धादिभिर्नागा अश्लेषायां प्रपूजिताः।
तर्पिताश्च यथान्यायं भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः॥
रक्षां विषादिदोषेभ्यः प्रीताः कुर्य्युः सदैव हि।
मघासु पितरः सर्व्वे हव्यैः कव्यैश्च पूजिताः॥
प्रयच्छन्ति धनं धान्यं भृत्यान् पुत्रान् पशूंस्तथा।
फल्गुन्यामथ वै पूषा तुष्टः पुष्पादिभिः शुभैः॥

---

१ C दानैः।

पूर्व्वायां विजयं दद्यादुत्तरायां भगस्तथा ।
भर्त्तारमीप्सितं कुर्य्यात् कन्यायै पुरुषस्य वा ॥
इह जन्मनि चामुष्मिन् रूपद्रविणसम्पदः ।
पूजितः सविता हस्ते विश्वेतेजोनिधिः सदा ॥
वस्त्रैः पुष्पादिभिः सर्व्वं ददाति विपुलं धनम् ।
राज्यं त्वष्टा च चित्रायां निःसपत्नं प्रयच्छति ॥
इष्टः सन्तर्पितः प्रीतः स्वात्यां वायुर्बलं परम् ॥
इन्द्राग्नी च विशाखायां पीतरक्तैः प्रपूज्य च ।
धनं राज्यस्य लब्ध्वेह तेजांसि निवसेत् सदा ॥
रक्तैर्मित्रमनुराधास्विह सम्पूज्य शक्तितः ।
प्रियो भवति सर्व्वेषां चिरजीवित्वमाप्नुयात् ॥
ज्येष्ठायां पूर्व्ववच्छक्रमिष्ट्वा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
गणैः सर्व्वैश्च सम्पूज्यः कर्म्मणा च धनेन च ।
मूले तु निर्ऋतिं सम्यक् भक्त्या सम्पूज्य पूर्व्ववत् ॥
सम्पूर्णफलमाप्नोति स्वस्थाने च स्थिरो भवेत् ।
अप इष्ट्वा जलैः श्वेतैः पूर्व्वास्वेव पूर्व्ववत् ॥
सन्तापान्मुच्यते चिप्रं शारीरान्मानसात्तथा ।
आषाढ़ासु तथा विद्वानुत्तराषाढ़योगतः ॥
विश्वान् सम्पूज्य पुष्पाद्यैः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
श्रवणे त्वसिते विष्णुं लेपैर्धूपैश्च शक्तितः ॥
सम्पूज्य श्रियमाप्नोति परं विजयमेव च ।
धनिष्ठासु वसूनिष्ट्वा न भयं जायते क्वचित् ॥

महतोपि तथा श्वेतै गंन्ध[1]पुष्पादिभिः शुभैः ।
वरुणं शतभिष्यर्च्च्य व्याधिभिर्मुच्यते भृशम् ॥
आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्य्यमेव च ।
अजं भाद्रपदायाञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥
सम्पूज्य भक्तिमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
उत्तरायामहिर्ब्रध्नं परां शान्तिमवाप्नुयात् ॥
रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ।
सितैः पुष्पैः स्थितिञ्चैव धृतिं विजयमेव च ॥
ये तवैते समाख्याता यज्ञाः संक्षेपतो मया ।
नक्षत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ॥
भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदाः कृताः ।
गन्तुमिच्छेद्यदा ग्रामं क्रियां प्रारब्धुमेव च ॥
नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्व्वमाचरेत् ।
एवं कृते हि तत्सर्व्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ।
यज्ञाभावे जपं कुर्य्यात् क्रियां कुर्व्वन् यथेप्सितम् ॥

अथ नानादानानि ।

सम्वर्त्तः ।

ताम्बूलञ्चैव यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विचक्षणः ।
मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

---

[1] D कुन्द— ।

विष्णुः—

मधुघृततैलेनारोग्यं तालवृन्तचामरदानेनादुःखित्वम्।

तालवृन्त-चामरयोः प्रत्येकमेव दानमिति सागरः।

यमः—

राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च।

नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले॥

आदित्यपुराणे—

नवं श्लक्ष्णं[1] सुविपुलं ये प्रयच्छन्ति पक्षकम्।

अवीजमानो घर्म्मेऽपि पवनो वातिशीतलः॥

नवं नूतनं, श्लक्ष्णं[2] कुटिलकर्म्मयुक्तम्। सुविपुलं विस्तीर्णं पक्षकं मयूरपक्षव्यजनम्। अग्रिमखण्डानुयायित्वेन तेषामित्य-ध्याहार्य्यम्। तथा—

तीर्थकूपतड़ागादि नौकासेतुप्रदाश्च ये।

स्कन्धेन तारयेद्यस्तु तृषार्त्तानां जलप्रदः॥

षष्टिं कोटिसहस्राणि अर्ब्बुदानाञ्च वै त्रयम्।

क्रीड़न्ति ते श्वेतपुरे एतदुक्तं द्विजोत्तम॥

तीर्थं जलाशयावतरणवर्त्म स्कन्धेन जलेषु दुर्ब्बलजन्तुतारणम्। अत्र तारणमनुष्ठानमात्रं विवक्षितम्। तथा—

यष्टिञ्च ये प्रयच्छन्ति नेत्रहीनेऽतिदुर्बले।

तेषान्तु विपुलः पन्थाः फलमूलोपशोभितः॥

भवतीति शेषः।

---

[1] B स्रक्ष्णम्। [2] B स्रक्ष्णम्।

नन्दिपुराणे—

यष्टिं वृद्धाय यो दद्यात् पुरुषस्तु दयापरः ।
सदाश्रयो भवेन्नित्यं गतभीः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

एतदुभयमर्पणमात्रमिति दानसागरः । अत्र पुरुषत्वमविवक्षितम् ।

तथा—

वह्नि-वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

तथा—

उष्णीषदायी यो मर्त्यो जायते मुकुटोत्कटः ।
विस्तीर्णे राजवंशे तु श्वेतच्छत्रं स लब्धवान् ॥

उष्णीषं पुरोहितमुकुटीकृतवासोविन्यासरूपमिति दानसागरः । वाससः शिरोवेष्टनमित्यन्ये तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात् ।

महाभारते—

स्रग् गन्धधूपान्यनुलेपनानि
स्नानानि माल्यानि च मानवो यः ।
दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोग-
स्तदादिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥

स्नानानि स्नानसाधनानि तिलामलकादीनि इति ।

तथा—

भक्ष्यान्न-पानीय-रसप्रदाता ।
सर्व्वान् समाप्नोति रसान् प्रकामम् ॥

रसा लवणादयः । तथा—

पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च जायते ।

न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करम्भान् यः प्रयच्छति ॥

करम्भान् दधिसक्तून्। उपच्छन्दोऽनुवृत्तिः। तेनानुवर्त्तनीय इत्यर्थः। तथा—

निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनाञ्च भारत।

दातारः प्रार्थितानाञ्च पुरुषाः स्वर्गगामिनः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

मस्तुपिण्डकिलाटादि कूर्च्चिकादानतस्तथा।

गोरसानां प्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

मस्तु मात्त इति प्रसिद्धम्। पिण्डं पिण्डितदुग्धं। किलाटः स्वयन्नष्टदुग्धपिण्डः। आदिशब्दात् दुग्धविकारान्तरग्रहणम्। कूर्च्चिका दधिसरः छानेति प्रसिद्धम्। गोरसानां दधितक्र शिखरिण्यादीनां। तथा—

लेह्यदोऽप्सरसां लोकं वसूनामपि चोष्यदः।

इक्षुमृद्वीकयोर्दानात् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥

लेह्यं लेहनीयं चोष्यं चोषणीयं दुग्धाम्रादि। मृद्वीका द्राक्षा प्राशितुमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तथा—

दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं महदाप्नुयात्।

जिह्वानिर्ल्लेखनं दत्वाऽवियोगस्त्वभिजायते ॥

तथा—

मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्व्वत्र जायते।

मृत्तिका तीर्थमृत्तिका च स्नानार्था शौचार्था च। अत्र दन्तकाष्ठ जिह्वानिर्ल्लेखन मृत्तिकादानेषु—अनुत्सृज्य समर्पण-

मात्रेपि फलमुक्तम् । उत्सर्गे तु दक्षिणाधिक्यात् फलाधिक्यमिति दानसागरः। तथा—

वितानकप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

वितानं चन्द्रातपः, चन्द्रोदय इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा पूगफलं विप्राः सफलां विन्दते क्रियाम् ।
ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमिह विन्दति ॥
यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।
उष्णीषदानस्य तथा फलमेतदुदाहृतम् ॥

तथा—

कङ्कतस्य प्रदानेन परां बाधां प्रमुञ्चति ।

कङ्कतं केशप्रसाधनोचितं द्रव्यं चीरण इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

बाले क्रीड़नकं दत्त्वा मिष्टमन्नन्तथैव च ॥
फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

क्रीड़नकं क्रीड़ोचितं कन्दुकादि । अनुपनीताय दाने त्यागमात्रमिति दानसागरः ।

तथा—

समुद्रजानां भाण्डानां शङ्खादीनां प्रदायकः ।
पात्रीभवति दानानां यशसश्च न संशयः ॥

अत्र सागरे आदिशब्देन शुक्तिग्रहणमित्युक्तं बहुवचनसङ्गमस्य पात्रत्वे शङ्खशुक्त्योरन्यतरस्य दातव्यमिति कल्पतरुकृतः। तथा—

स्नानानां मुखवासानां धूपानाञ्च प्रदायकाः ।

लोके प्रयान्ति प्रियतां भवन्ति च सुगन्धिनः ॥

तथा शक्रदस्तृप्तिमाप्नोति । तथा—

अरण्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।

एतदेव फलं प्रोक्तं प्रदानेन तु पक्षिणाम् ॥

अत्रारण्यकपदोपादानात् पक्षिणोऽप्यारण्यका एव मयूरादयो विवक्षिताः । तथा भोगमाप्नोति ताम्रदः ।

लोहारकूटयोर्दानात् कुप्यमाप्नोत्यसंशयम् ।

अयसश्च प्रदानेन स्थैर्य्यं सुमहदश्नुते ।

अत्र लोहपदमयःप्रभृतीनामग्र उपादानात् कांस्यपरमिति सागरः । तथा च विश्वकोषे लोहं वै सर्व्वतैजसमिति । आरकूटं पित्तलम् ।

तथा—

त्रपु-शीशकयोर्द्दानात् बह्निवृद्धिमवाप्नुयात् ।

त्रपु रङ्गम् । तथा—

शिल्पभाण्डानि यो दद्याल्लोहानि विधिवद्द्विजाः ॥

विद्यादानफलं तस्य कथितं नात्र संशयः ।

शिल्पभाण्डानि शिल्पनिर्म्माणोचितद्रव्याणि वास्यादीनि ।

अत्र कारुभ्यो दानं विष्णुधर्म्मोत्तर एव स्थानान्तरे श्रवणात् ।

तथा च—

येन जीवति भाण्डेन तस्य भाण्डस्य दायकः ।

सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥

तथा—

यज्ञोपकरणं द्रव्यं ब्राह्मणस्य महाफलम्।
युद्धोपकरणं द्रव्यं चत्रिये द्विजपुङ्गवाः॥
पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपजीवनम्।
यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्॥
येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता।
तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता॥

तथा— वर्म्मदाता नरो नित्यं रक्षां समधिगच्छति।

वर्म्म सन्नाहः। तथा—

आयुधानां प्रदानेन रिपुनाशमवाप्नुयात्॥

आयुधानि शक्रदैवतानि ब्राह्मणप्रकरणे पाठादेव ब्राह्मणे दानम्।

तथा सामान्यतो मनुः—

यद्यदिष्टतमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता॥

एषु सर्व्वेषु विष्णुर्दैवतेति।

नन्दिपुराणे—

अलङ्कारन्तु यो दद्याद्विप्रायाथ सुराय वा।
स गच्छेद्वारुणं लोकं नानाभरणभूषितः॥
जातः पृथिव्यां कालेन भवेद्द्वीपपतिर्नृपः।

तथा—

यश्चोभयमुखीं दद्यात् विप्रे वै वेदवादिनि।
देवाय वाप्यभीष्टाय स कुलान्येकविंशतिम्॥

समुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकाद्ब्रह्मणोऽन्तिके ।
युगानि रोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरो नरः ॥

आदित्यपुराणे—

ये च शय्यां प्रयच्छन्ति देवेषु च गुरुष्विह ।
ज्ञानवृद्धेषु विप्रेषु दत्त्वा नश्यति कण्टकम् ॥
दीपं ददाति यो मर्त्त्यः सुरब्राह्मणवेश्मनाम् ।
स दिव्येन तु यानेन महाभ्राभप्रकाशिना ॥
गच्छेत स्वर्गमतुलं वसेत्तत्र समाः शतम् ॥

सुवर्णदानानुवृत्तौ—

यं देवमर्च्चयेत्तेन यच्चैव सम्प्रयच्छति ।
तस्य लोके निवसति नित्यञ्चैव ददाति यः ॥

तथा—

छत्रं ये च प्रयच्छन्ति गुरु-विप्र-सुरेषु च ।
न तेषां पतते घोरमग्निवर्षं सुदारुणम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

यानं शय्यासनं छत्रं पादुके चाप्युपानहौ ।
वाहनं गाश्च धर्म्मज्ञस्त्रिदशेभ्यो ददाति यः ॥
एकैकस्मादवाप्नोति वह्निष्टोमफलं नरः ।

यानं रथं, पादुके काष्ठोपानहौ वाहनं हस्त्यादीति सागरः ।

तथा—

निवेद्य शस्यानि तथा गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
उपस्करः स्नान-पूजाद्युपयोगिकलसादिसामग्री ॥

तथा—

राजलिङ्गप्रदानेन राजेव भवति क्षितौ ।

राजलिङ्गं कनकदण्डादि । तथा—

विभूषणप्रदानेन राजा भवति भूतले ।

विभूषणमलङ्कारः किरीटादिः ।

तथा—

प्रतिपाद्य तथा भक्त्या ध्वजं त्रिदशवेश्मनि ।

निर्णुदत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

महापातकशब्दस्तद्धेतुपरः ।

तथा—

भूमिं कृत्वा तु यो दद्याद्देवब्राह्मणसंसदि ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽतिसुदारुणः ॥

अतिसुदारुण इत्यत्रापिशब्दोऽध्याहार्य्यस्तेनातिदारुणोऽपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतिदारुणोऽतिक्रान्तदारुणः । दारुणशब्दश्चानिष्टपर इत्यन्ये ।

तथा—

वस्त्रदानेन लोकेस्मिन् सुवेशस्त्वभिजायते ।

तथा— फलानि दत्त्वा विप्रेभ्यः सफलां विन्दते श्रियम् ।

तथा— गीतवाद्यप्रदानेन सौख्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

तथा— प्रेक्षणीयप्रदानेन रूपवानभिजायते ।

प्रेक्षणीयं नृत्यं । अत्र गीतवाद्यानामभ्यासनमेव दानपदार्थः ॥

अथ सूर्य्यदानानि।

भविष्यपुराणे—

गावो वाऽथ महिष्यो वा गजानश्वांश्च शोभनान्।
यः प्रयच्छति सूर्य्याय तस्य पुण्यफलं शृणु।
अक्षयं सर्व्वकामाढ्यमश्वमेधफलं लभेत्।
सहस्रगुणितं तच्च दानमत्रोपतिष्ठते॥

दीयत इति दानं गोमहिषादि तेन यदपि दीयते तदपि सहस्रगुणितमुपतिष्ठते इत्यर्थः। तथा—

यस्तु दारुमयं कुर्य्याद्रवे रथमनुत्तमम्।
स यात्यर्कसवर्णेन विमानेनार्कमण्डलम्॥

तथा—

पुस्तकं भानवे दद्याद् भारतस्य गणाधिप।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते।
रामायणस्य दत्त्वा तु पुस्तकं त्रिपुरान्तक।
वाजपेयफलं प्राप्य गोपतेः पुरमाव्रजेत्॥

गोपतेः सूर्य्यस्य।

भविष्यं शाम्बसंज्ञञ्च दत्त्वा सूर्य्याय पुस्तकौ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः॥

तथा—

दत्त्वा वासांसि सूर्य्याय अलङ्कारांस्तथैव च।
क्रीड़तेऽण्डजलोकस्थो यावदाभूतसंप्लवम्॥

अलङ्कारान् हीरकादीन्। अण्डजः सूर्य्यः।

तथा—

छत्रं ध्वजवितानं वा पताकाश्चामराणि च ।
हेमदण्डानि यो दद्याद्रवेर्वै भक्तिमान्नरः ॥

ध्वजश्चामरपताकान्वितोच्छ्रितदण्डः ।

विमानेन स दिव्येन किङ्किणीजालमालिना ।
सूर्य्यलोकमितो गत्वा भवत्यप्सरसां पतिः ॥
तत्रोष्य सुचिरं कालं स्वर्गात् प्रत्यागतः पुनः ।
मनुष्ये जायते राजा सर्व्वराजनमस्कृतः ॥

तथा—

[१]वेणुकदम्बकं यस्तु दद्यात् सूर्य्याय भक्तितः ।
स गच्छेत् परमं स्थानं यत्र तिष्ठति भानुमान् ॥

तथा—

भेर्य्यादीनि च वाद्यानि शङ्खवेण्वादिकानि च ।
ये प्रयच्छन्ति सूर्य्याय यान्ति ते हंसमन्दिरम् ॥

वाद्यानि वाद्यभाण्डानि ।

तथा—

महीं ददाति योऽर्काय कृष्यां फलवतीं शुभाम् ।
स तारयति वै वंशान् दशपूर्व्वान् दशावरान् ।
विमानेनार्कवर्णेन गोपुरं गोपतेर्व्रजेत् ॥

कृष्यां कृष्युचिताम् । गोपतेः सूर्य्यस्य ।

---

१ C वेण्वाः ।

तथा—

ग्रामं ददाति सूर्य्याय यो भक्त्या मतिमान् शुभम्।
विमानेनार्कवर्णेन स याति परमां गतिम्॥

[1]शुभं शोभनम्।

तथा—

धनं धान्यं हिरण्यं वा वासांसि विविधानि च।
ये प्रयच्छन्ति सूर्य्याय ते यान्ति परमां गतिम्॥

तथा—

सूर्य्याय तर्पणीं धेनुं गामेकां यः प्रयच्छति।
कञ्जजामचलां प्राप्य पुनर्लेखपुरं व्रजेत्॥

कञ्जजामचलां लक्ष्मीमत्यन्तस्थिरामित्यर्थः। लेखो देवः।

गोशरीरे तु रोमाणि यावन्ति त्रिपुरान्तक।
तावत्यो वर्षकोट्यस्तु लेखलोके महीयते॥

लेखो देवः। तथा—

गोशतं भानवे दत्त्वा राजसूयफलं लभेत्।
अश्वमेधफलन्तस्य यः सहस्रं प्रयच्छति॥

अथ महेश्वरदानानि।

स्कन्दपुराणे— महेश्वरवाक्यम्—

यो मे गान्तु हिरण्यं वा दद्यादविमनाः प्रिये।
लोकान् ददाम्यहं तस्मै सर्व्वलोकसमर्चितान्॥

---

[1] D अधिकः।

अविमनाः सच्चित्त इति सागरः। सोत्साह इत्यन्ये।

तथा—

वृषभं वा प्रयच्छेत श्वेतं नीलमथापि वा।
स कुलानामुभयतस्तारयेदेकविंशतिम्॥

तथा—

कृत्वा हिरण्मयीं यो मे दद्यात् प्रतिकृतिं स्त्रिकाम्[1]।
सर्व्वगन्धरसैर्युक्तां निर्यासैश्च सुसंस्कृताम्।

सर्व्वगन्धाः सर्व्वरसाश्च परिभाषोक्ताः। निर्य्यासः सरल-द्रवादिरूपः।

भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैः कृष्णपक्षचतुर्द्दशीम्।
पूर्व्व-दक्षिणयोश्चाथ पश्चिमोत्तरयोस्तथा।
पार्श्वेषु हरितालञ्च कृष्णागुरु मनःशिलाम्।
चन्दनञ्चैव दद्याद्वै यथासंख्येन पूजितम्।
तस्य पुण्यफलं देवि शृणु यन्मत्तकाशिनि।
सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तस्तथा निष्कल्मषश्च ह।
वर्षकोटिशतान्यष्टौ दिवि भुक्त्वा महासुखम्।
इह लोके सुखी जातो मामेव प्रतिपद्यते।

अत्र हिरण्मयीमिति शालिपिष्टमयीमिति क्वचित्पाठः।

तथा—

रत्नावलीञ्च यो दद्याद्ब्राह्मणः क्षत्रियश्च विट्।
शूद्रः स्त्री वा स मल्लोके मत्सौख्यं प्राप्नुते परम्॥

---

१ C प्रकृतिकात्मिकाम्।

तथा—

गोचर्म्ममात्रां वा यो दद्यान्मे वसुन्धराम्।
स मे पुरं समासाद्य गणेशैः सह मोदते॥

भूमिदानोक्तं गोचर्म्मपरिमाणमिह ग्राह्यम्।

तथा—

दत्त्वा तु खेलं वृषभं महादेवालये नरः[१]।
रुद्रलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते तथा।

खेलं क्रीड़ावन्तम्॥

अथ वासुदेवाय दानानि।

नरसिंहपुराणे—

यो गां पयस्विनीं विष्णोः कपिलां संप्रयच्छति।
स सर्व्वपापरहितः सर्व्वभूषणभूषितः।
गवां सहस्रदानेन फलं प्राप्य दिवं व्रजेत्।

तथा—

ध्वजञ्च विष्णवे यस्तु गरुड़ेन समन्वितम्।
दद्यात्सोऽपि ध्वजाकीर्णविमानेन विराजते॥

वक्ष्यमाणगरुड़ध्वजान्तरादतिशयितफलश्रुतेश्चन्द्रातप-चामर-पताकाशालिनो यथाशक्तिनिर्म्मितप्रासादस्योर्द्ध्वं स्थाप्यस्य ध्वजस्य ग्रहणमत्रेति सागरः।

---

१ A C देवाय यो नरः।

वामनपुराणे—

[1][यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य पुण्यान् लोकान् स जयेच्छाश्वतांश्च।]

दत्त्वारामान् पुष्पफलाभिपन्नान्।

भोगान् भुङ्क्ते कामतः श्लाघनीयान्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वत्सरान् बहवो द्विजाः॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादि।

तथा—

स्तकांस्तु तथैवान्यान् यः प्रदद्यान्नरस्त्विह।

सारस्वतमवाप्नोति लोकं कालं तथा बहु॥

अन्यान् विष्णु[2]महोत्सवबोधकान् स्कन्दपुराणादीन्।

तथा—

स्वभृतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा।

विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते॥

स्वभृतं वेतनादिना स्वायत्तीकृतमिति वृद्धाः।

तथा—

[3][विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमश्नुते।

---

१ [ ] चिह्नितांशः मूलपुस्तकस्थः।

२ D माहात्म्यम्।

३ C पुस्तके [ ] चिह्नितांशोऽधिकः।

मानुष्यमासाद्य तथा ख्यातशब्दश्च जायते ॥

घण्टाप्रदानेन तथा महद्यश उपास्यते ।]

तथा— सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्धरेः ।

किङ्किणी घर्घरीति प्रसिद्धेति सागरः। क्षुद्रघण्टिकेति प्राञ्चः।

तथा— कूटागारं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ।

कूटागारं मञ्जुगृहम् ।

तथा— कृत्वा तु देवकर्म्मार्थं नवां वेदिं दृढां शुभाम् ।

पार्थिवत्वमवाप्नोति वेदी हि पृथिवी यतः ॥

तथा— तोरणं कल्पयेद्यस्तु देवदेवालये नरः ।

लोकेषु तस्य द्वाराणि भवन्ति विवृतानि च ॥

तथा—

देववेश्मोपभोग्यानि शिल्पभाण्डानि यो नरः ।

दद्याद्वा वाद्यभाण्डानि गणेशत्वमवाप्नुयात् ॥

तथा—

यः कुम्भं देवकर्म्मार्थं नरो दद्यान्नवं शुभम् ।

वारुणं लोकमाप्नोति सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

शुभं सुरूपं। देवकर्म्मार्थं देवपूजार्थम् ।

तथा—

चतुरः कलसान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रवलयां स तु भुङ्क्ते वसुन्धराम् ॥

अत्र फलभूम्ना शक्त्यनुसारेण सुवर्णादिघटिताः कुम्भा ग्राह्या इति सागरः ।

तथा—

वारिधानीं तथा दत्त्वा वारुणं लोकमश्नुते ।

वारिधानी वासमीति सागरः। अत्रापि शक्त्यनुसारः।

तथा— कमण्डलुप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तथा—

मात्रान्तु परिचर्य्यार्थे निवेद्य विधिवत्तथा ।

सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥

परिचर्य्यार्थे मात्रां सामग्रीम् ।

तथा—

माल्याधारं तथा दत्त्वा धूपाधारन्तथैव च ।

गन्धाधारं तथा पात्रं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥

माल्याधारो डला साजी एवमादिः। धूपाधारो धूपडहन इति प्रसिद्धः। गन्धाधारः सीप इति प्रसिद्धपात्रम् ।

तथा—

समुद्रजानि पात्राणि दत्त्वा वै तैजसानि च ।

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

पात्रं भाजनं। समुद्रजानि शङ्खशुक्तिपात्राणि। तैजसानि सुवर्णरजतादिनिर्म्मितानि।

तथा— पतद्ग्रहप्रदाने च सर्व्वपापमपोहति ।

पतद्ग्रहः पड़िगह इति प्रसिद्धः।

तथा— दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् रूपवान् भवेत् ।

तथा— उशीरकूर्च्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

उशीरकूर्च्चकं देवाङ्गनशोधनार्थं वीरणमूलघटितं कोञ्चीति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा गोबालकं विप्राः सर्व्वांस्तापानपोहति ।

गोबालकमिह प्रकरणे गोबालकृतकूर्च्चकम् ।

तथा— दत्त्वा चामरजं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

चामरजं चमरमृगरोमभवम् ।

आसनानां प्रदानेन स्थानं सर्व्वत्र विन्दति ।

पादपीठप्रदानेन तथैव च नरोत्तमाः ॥

तथैव चेत्यनेनासनदानफलं सम्बध्यते ।

शयनासनदानेन चितिं विन्दति शाश्वतीम् ।

तथा—

उत्तरच्छददानेन सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।

उत्तरच्छदः शय्यायामाच्छादनवस्त्रम् ।

तथा—

वितानकप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

परां निर्वृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

वितानं चन्द्रातपस्त्रिचरूपवस्त्रनिर्म्मितोविमान इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

कार्पासिकं वस्त्रयुगं यः प्रदद्याज्जनार्द्दने ।

यावन्ति तस्य तन्तूनि हस्तमात्रमितानि तु ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

तथा—

श्वेतवस्त्रप्रदानेन श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ।
महाराजनरक्तेन सौभाग्यं महदश्नुते ॥

अत्रापि स एव शेषः ।

तथा— नीलरक्तं विनारक्तं शेषवद्दे द्विजोत्तमाः ।
दत्त्वा भवति धर्म्मात्मा सर्व्वव्याधिविवर्जितः ॥

एतेन नीलीरक्ते तरद्रक्तम्[1] देयमित्युक्तम् ।

तथा— दुकूलकप्रदानेन वह्निष्टोमफलं लभेत् ।

तथा—

कौशेयानि वस्त्राणि मृदूनि च लघूनि च ।
यः प्रयच्छति देवेशे सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

कौशेयानि कौशकारकृमितन्तुमयानि ।

सरोमाणि च वस्त्राणि यः प्रयच्छति धर्म्मवित् ।
कृतानि वरवस्त्राणि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सरोमाणि तूलपट्टादिरूपाणि ।

तथा—

नानाभक्तिविचित्राणि चीरजानि नवानि च ।
दत्त्वा वासांसि शुभ्राणि राजसूयफलं लभेत् ॥

नानाभक्तिविचित्राणि सूक्ष्मसूच्यादिकर्म्मनिर्म्मितानि । चीरजानि वल्कलजानि । ब्राह्मणवासोदानप्रकरणे त्रयाणामेषां पृथक्श्रुतेरत्रापि स्वतन्त्राणामेव दानमिति सागरः ।

---

१ A भवेद्रक्तम् ।

तथा—

अनुक्तान्यपि विप्रेन्द्र वासांस्याभरणानि च।

दत्त्वैवं देवदेवाय वह्निष्टोमफलं लभेत्॥

अनुक्तानि वस्त्राणि उक्तविपरीतजातीयानि वर्मनेत्रादीनि आभरणानि हारादीनि।

तथा— यज्ञोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत्।

तथा— दत्त्वा प्रतिसरान् मुख्यान् न भूतैरभिभूयते।

प्रतिसरः पट्टादिरचितसूत्रं मुख्यमुत्कृष्टम्।

तथा—

नरः सुवर्णदानेन सर्व्वान् कामान् समश्नुते।

तदा— रूप्यदो रूपमाप्नोति विशेषाद्भुवि दुर्लभम्।

रत्नदानेन लोकेऽस्मिन् प्रामाण्यमुपगच्छति॥

प्रामाण्यं सत्यवचनता। तथा—

मूर्द्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत्।

मूर्द्धाभरणं किरीटादि।

तथा—

कर्णपूरप्रदानेन श्रुतिं विन्दति सर्व्वतः।

सर्व्वतः श्रुतिं सर्व्वशास्त्रश्रवणमिति सागरः। कर्णपूरः कर्णाभरणविशेषः।

तथा —

कर्णाभरणदानेन भवेच्छ्रुतिधरो नरः।

अश्वमेधमवाप्नोति सौभाग्यञ्चैव विन्दति॥

तथा— ग्रैवेयकाणि दत्त्वा च सर्व्वशास्त्रार्थविद्भवेत्।

नार्य्यश्च वशगास्तस्य भवन्ति द्विजपुङ्गवाः।

श्रियमाप्नोति परमां राजसूयञ्च विन्दति॥

तथा— केयूरदानाद्भवति शत्रुपक्षक्षयङ्करः।

तथा— हस्ताङ्गुरीयदानेन परं सौभाग्यमाप्नुयात्।

हस्ताङ्गुरीयकं हस्ताङ्गुलीपरिधानयोग्यं मुद्रिकादि।

तथा—

तथवाङ्गददानेन राजा भवति भूतले।

तथा— श्रोणीसूत्रप्रदानेन महीं सागरमेखलाम्।

प्रशास्ति निहतामित्रो नात्र कार्य्या विचारणा॥

श्रोणीसूत्रं काञ्चीदाम।

तथाभरणदानेन स्थानं सर्व्वत्र विन्दति।

तथा— [1]पादाङ्गुलीयदानेन गुह्यकानां पतिर्भवेत्।

पादाङ्गुलीयं चरणाङ्गुलिपरिधानयोग्याङ्गुलिका।

तथा— यथादेशं यथाकालं राजलिङ्गं सुरालये।

दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्य्या विचारणा॥

राजलिङ्गं छत्रचामरादि।

तथा—

पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम्।

उपानहप्रदानेन विमानमधिरोहति॥

यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभुः।

---

१ A D पाद्याङ्गुलीय।

तथा— गोदानफलमाप्नोति तथा पाद्यप्रदो नरः।

पाद्यं पादप्रक्षालणार्थं जलम्।

तथा— नरस्त्वाचमनीयस्य दानाद्भवति निर्म्मलः।

तथा— मुखलेपप्रदानेन परं रूपमवाप्नुयात्।

मुखलेपः मुखहेतुरङ्गरागः शीतकुङ्कुमलेप-ग्रीष्मचन्दन-लेपादिः।

तथा—

गन्धतैलानि दिव्यानि सुगन्धीनि शुचीनि च।
केशवाय नरो दत्त्वा गन्धर्व्वैः सह मोदते॥

दिव्यान्युत्कृष्टानि शुचीन्यपनीताशुचिसम्बन्धानि।

तथा— राजा भवति लोकेऽस्मिन् छत्रं दत्त्वा द्विजोत्तमाः।
नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिद्भवेत्॥

तथा— तालवृन्तप्रदानेन निर्वृत्तिं प्राप्नुयात् पराम्।
तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले॥

तथा— लोकेषु ध्वजभूतस्य विष्णोर्दत्वा तथा ध्वजम्।
शक्रलोकमवाप्नोति बहूनब्दगणान्नरः।

ध्वजश्चामर-दर्पण-पताकाद्यन्वितो दण्डः, चिह्नदण्ड इति प्रसिद्धः।

तथा—

पताकाञ्च शुभां दत्त्वा तथा केशववेश्मनि।
वायुलोकमवाप्नोति बहून्यब्दगणानि तु॥
दोधूयते तथा स तु वायुना केशवालये।

तथा तथाऽस्य सकलं देहात्पापं प्रणश्यति ॥
यथा यथा च सा शोभां करोति त्रिदशालये ।
तथा तथा स यशसा सहितस्तु विराजते ॥
पताकां ये प्रयच्छन्ति कूटागारे मनोहराम् ।
संत्यज्य सकलं पापं वायुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा—

युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुड़ध्वजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

गरुड़ध्वजं गरुड़चिह्नितं ध्वजम् । तथा—

युक्तं नीलपताकाभिस्तालं दत्त्वा द्विजोत्तमाः ।
यस्माल्लोकात् परिभ्रष्टो विरोगस्त्वभिजायते ॥

तालं तालवृक्षाकारं ध्वजम् । नीलपताकाभिस्तिसृभिः ।

तथा—

युक्तं श्वेतपताकाभिर्मकरं यः प्रयच्छति ।
राजा भवति लोकेऽस्मिन् भुक्त्वा लोकान् प्रचेतसः ॥

प्रकरणान्मकरशब्दोऽत्र मकराकृतिध्वजपरः ।

युक्तं रक्तपताकाभिर्दत्त्वा ऋष्यमनुत्तमम् ।
अलकां समवाप्नोति तथा पापक्षयं नरः ॥
अत्रापि ऋष्यशब्दो ऋष्ययुक्तध्वजपरः ॥

मकर-ऋष्यौ च वस्त्रनिर्मितौ । ऋष्यो हरिणः, कलिङ्गस्तु हरिणविशेषं ऋष्यमाह । तथा च तेनोक्तं वर्णतोऽयं नीलो घोटकप्रमाणः कर्कशजिह्वश्टङ्गस्येति ।

तथा—

शिविकां ये प्रयच्छन्ति ते प्रयान्त्यमरावतीम् ।
अश्वदाः सूर्य्यलोकस्था राजन्ते[1] दिवि सूर्य्यवत् ॥

शिविका चतुर्द्दोलकम् ।

तथा—

गवां लोकमवाप्नोति धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
अनड्वाहप्रदानेन दशधेनुफलं लभेत् ॥
अजाविमहिषोष्ट्राणां तथैवाश्वतरस्य च ।
सहस्रगुणितं दानं पूर्व्वप्रोक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरीय ब्राह्मणसम्प्रदानकाजादि[2]दानेषु यत् फलं तदेव विष्णुसम्प्रदानक तत्तत्पशुदाने सहस्रगुणितं फलं भवतीत्यर्थः। अश्वतरो वेसर इति प्रसिद्धः ।

तथा—

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा वस्त्रं नरोत्तमः ।
अविप्रदाता च तथा तमेव लोकमश्नुते ॥

अविश्छागः ।

तथा—

उष्ट्रं वा गर्द्दभं वापि खरं वा यः प्रयच्छति ।
अलकां स समासाद्य यक्षेन्द्रैः सह मोदते ॥

खरोऽश्वतरः ।

---

१ A C जन्तवः । २ C अजावि— ।

तथा—

दासं दत्त्वा सुखे लोके नाकभ्रष्टोऽभिजायते ।

दासीं दत्त्वा तथा विप्रा नात्र कार्य्या विचारणा ॥

तथा—

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगीतविशारदाम् ।

सर्व्वदुःखविनिर्म्मुक्तास्ते प्रयान्त्यमरावतीम् ।

नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ॥

तथा—

प्रेक्षणीयप्रदानेन शक्रलोके महीयते ।

दत्त्वा गीतञ्च धर्म्मज्ञाः गन्धर्व्वैः सह मोदते ॥

वाद्यं दत्त्वा तथा विप्राः शक्रलोके महीयते ।

वाद्यानामपि देवस्य तन्त्रीवाद्यं सदाप्रियम ॥

एतेन वाद्यान्तरापेक्षया तन्त्रीवाद्यदानेऽधिकफलम् ।

तथा—

दुन्दुभिं ये प्रयच्छन्ति कीर्त्तिमन्तो भवन्ति ते ।

दुन्दुभि भेरी ।

तथा—

दत्त्वा धान्यानि बीजानि शस्यानि विविधानि च ।

रूपकाणि च तान्येव प्राप्नोत्ययुतशः पुनः ॥

धान्यानि कलमादीनि। बीजानि शाककुष्माण्डादीनां शस्यानि धान्येतरयवादीनि। पृथक् धान्यग्रहणं फलभूम्ने। रूपकाणि रूपा इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धानीति सागरः ।

तथा—

दत्त्वा शाकानि रम्याणि विशोकस्त्वभिजायते ।

दत्त्वा च व्यञ्जनार्थाय तथोपकरणानि च ॥

रम्याणि शाद्वलानि कीटादिवेधरहितानि स्वादूनि च व्यञ्जनोपकरणानि घृतशर्करासैन्धवादीनि ।

तथा—

पुष्पवृक्षं तथा दत्त्वा ग्रामस्याधिपतिर्भवेत् ।

फलवृक्षं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ॥

पुष्प-फलवृक्षौ पुष्पफलार्थवृक्षाविति सागरः। पुष्पितफलित-वृक्षावित्यन्ये ।

कङ्कतस्य प्रदानेन विरोगस्त्वभिजायते ।

तथा—

कूर्च्चप्रसाधनं दत्त्वा सुखमत्यन्तमश्नुते ।

कूर्च्चप्रसाधनं श्मश्रुप्रसाधनार्थं द्रव्यम् ।

विस्मापनीयं यत् किञ्चित् दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ।

विस्मापनीयमाश्चर्य्यजनकम् ।

इति विष्णवे दानानि ।

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे—

अश्मसारमयं कृत्वा नानादीपसमन्वितम् ।

दीपवृक्षं समुद्बोध्य दुर्गायाः पुरतो नृप ॥

दत्त्वा कन्यायुतं माघं दुर्गालोके महीयते ।
पुनरेत्य नरो वीर राजराजो भवेन्नरः ॥

अश्मसारमयं लौहघटितम् ।

चन्द्रांशुनिर्म्मलं स्वच्छं दर्पणं मणिभूषितम् ।
पर्य्यन्तशोभितं कृत्वा नानामाल्योपलेपनैः ॥
दुर्गायाः पुरतः कृत्वा श्रद्धया परयान्वितः ।
राजसूयफलं प्राप्य हंसलोके महीयते ॥

हंस आदित्यः ।

सम्प्रसारितदेहो यो दण्डवत् पतितो भुवि ।
चण्डिकापुरतो वीर स याति परमां गतिम् ॥
सर्व्वयज्ञोपवासेषु तीर्थवेदिषु यत्फलम् ।
तत्फलं लभते वीर प्रणम्य शिरसा सतीम् ॥
स्रजं श्वेतपताकाढ्यामथवा पञ्चवक्त्रिकम् ।
किङ्किणीजालसम्वीतं श्वेतछत्रोपशोभितम् ॥
नानाबुद्बुदसम्पन्नं महासिंहोपशोभितम् ।
दत्त्वा देव्यै महाबाहो शक्रलोके महीयते ॥
शङ्खकुन्देन्दुसङ्काशं राजतं यानमुत्तमम् ।
समारूढो वसेद्वीर दिव्यं वर्षशतं दिवि ॥
ध्वजमालाकुलं यस्तु कुर्य्याद्वै चण्डिकालयम् ।
महाध्वजाष्टकं वापि दिशासु विदिशासु च ॥
[1]स विमानसहस्रैस्तु समन्तादुपशोभितम् ।

---

१ A B सुविमान— ।

कल्पानाञ्च शतं साग्रं दुर्गालोके महीयते ॥

शङ्खकुन्देन्दुसङ्काशं प्रवालमणिभूषितम्।

मणिदण्डमयं छत्रं दुर्गाया यः प्रयच्छति ॥

स छत्रेण विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना।

धार्य्यमाणेन शिरसा हरलोके महीयते ॥

विमानवरसंघातैरावृतः सततं नृप।

अप्सरोगणगन्धर्व्वैः सेव्यमानः समन्ततः ॥

चण्डिकायतने रम्ये घण्टानां यः कदम्बकम्।

कुर्य्याद्वै शृङ्खलायुक्तं नानानाद[1] गणावृतम् ॥

मयूरपत्रसंवृत्तं स गच्छति सुरालयम्।

विमानवरमारूढ़ो घण्टा-चामरभूषितः ॥

भेरौ मृदङ्ग मुरजा तिमिला पटहादिकम्।

तिमिला वाद्यविशेषः।

वीणावंशं शताङ्कं यो देव्यै भूप[2] प्रयच्छति।

स गच्छति महाबाहो यत्र देवी व्यवस्थिता ॥

विमानवंशैर्बहुभिर्वावृतः सततं नृप।

कल्पायुतं शतं साग्रं दुर्गायाऽनुचरो भवेत् ॥

पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति धार्म्मिकः।

कृत्वा हेममयं शूलं हेमपात्रादिषु स्थितम् ॥

पुष्पमालापरिच्छिन्नं विमानवरशोभितम्।

गृहीत्वा तु व्रजेद्वीर चण्डिकायतनं परम् ॥

---

१ D नानानाग—। २ D भूयः।

धारयेच्छिरसा पात्रं नानावाद्यगणैर्वृतः।
कुर्य्यात् प्रदक्षिणञ्चापि प्रणम्य शिरसा शिवाम्॥
विन्यसेद्विधिवद्वीर दुर्गायाः पुरतो नृप।
य एवं विन्यसेद्वीर त्रिशूलं विधिवन्नरः॥
स गच्छति परं स्थानं यत्र देवश्चतुर्मुखः।
शङ्खस्वस्तिकपुष्पाद्यैर्भुवि शोभां नराधिप॥
कृत्वा वर्णकपिष्टाद्यैश्चण्डिकायतने नृप।
समारुह्य विमानाख्यं नानारत्नोपशोभितम्॥
मोदते दिवि गन्धर्व्वैः तथाचाप्सरसां गणैः।
दुर्गापूजोपकरणं दत्त्वाल्पं यदि वा बहु॥
भक्त्या वित्तानुसारेण रुद्रलोके महीयते॥
चण्डिकायतने यस्तु श्रद्धया परयाऽन्वितः।
वापी-कूप-तड़ागञ्च दीर्घिकां यश्च कारयेत्॥
स कुलानां शतं साग्रं तारयित्वा भवार्णवात्।
चण्डिकापुरमासाद्य मोदते चण्डिकानुगः॥
यावन्नोपैति मरणं यावन्नाक्रमते जरा।
यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावत् पूजय चण्डिकाम्॥
चण्डिकार्च्चनतुल्योऽस्ति धर्म्मो नान्यो नराधिप।
इत्थं विज्ञाय यत्नेन पूजयेत् सर्व्वमङ्गलाम्॥
भक्त्या वै सततं देवीं शिवां शान्तां त्रिशूलिनीम्।
इह लोके श्रियं प्राप्य ते यान्ति परमं पदम्॥
चण्डिकां पूजयित्वा तु प्रहृष्टेनान्तरात्मना।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियाम्।
सर्व्वलोकप्रणेत्रीञ्च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम्।
विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
सर्व्वदेवमयीं देवीं सर्व्वरोगभयापहाम्।
ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥
विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम्।
योगिनीं योगमाताञ्च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम्।
प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संसारार्णवतारिणीम् ॥
इदं यः पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि भक्तितः।
स मुक्तः सर्व्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥

[1]इति दुर्गादानानि।

स्कन्दपुराणे—

सुगन्धाः शीतलास्त्वापो रसैर्दिव्यैः समन्विताः।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु।
विमानं सूर्य्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितम्।
सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥

---

१ A B पुस्तके पतितः।

तत्रासावयुतान्यष्टावुषित्वा देववत् सुखी ।
कुले महत्यसङ्कीर्णे जायते धनधान्यवान् ॥

असङ्कीर्णे सुवृत्तिमात्रोपजीविनीत्यर्थः ।

तथा—

भाजनं यः प्रयच्छेत सहेमरत्नभूषितम् ।
अप्सरःशतसङ्कीर्णे विमाने दिवि मोदते ॥

तथा—

राजतं यः प्रयच्छेत विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
स गन्धर्व्वपुरं प्राप्य उर्व्वश्या सह मोदते ॥

तथा—

ताम्रं यो भाजनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
स भवेद् यत्रराजस्य यत्नो बलसमन्वितः ॥
आसनं यः प्रयच्छेत्तु सन्वीतं ब्राह्मणाय वै ।
स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

तथा—

गृहं यस्तु प्रयच्छेत सर्व्वकामसमृद्धिमत् ।
स लोके ब्रह्मणः प्रेत्य सर्व्वकामैर्निषेव्यते ॥
वर्षकोटीः स तत्रोष्य चतस्रस्तेन कर्म्मणा ।
गृहमेधी सदा दाता भोगवांश्चैव जायते ॥
ओषधीर्यः प्रयच्छेत धान्यानि च धनानि च ।
सर्व्वकामसुसंयुक्तः सोमलोकं समश्नुते ॥
तत्र वर्षसहस्राणि सप्त स्थित्वा पुनर्नरः ।

इह लोके धनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

आत्मानं यः प्रयच्छेत्तु सम्वीतं ब्राह्मणाय वै।

स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

यस्तु चेत्रं प्रयच्छेत निष्पन्नं फलवन्नरः।

स तु चेत्रं पुनर्भुक्ता प्राजापत्यं समश्नुते ॥

यस्तु भूमिं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महात्मने।

सर्व्वलोकसुखी भूत्वा विमानेन सुवर्च्चसा।

बह्वन्यब्दसहस्राणि चरते कामरूपवान् ॥

यदि मानुष्यमायाति स नरः कालपर्य्ययात्।

तस्य कामदुघा लोके मही भवति सर्व्वतः ॥

तथा—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महायशाः।

स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटिं सुखं वसेत् ॥

यस्तु शय्यां प्रयच्छेत स्वास्तीर्णां नरसत्तमः।

स तु भार्य्यां प्रियां दिव्यां बर्ह्णीं भक्तां समश्नुते ॥

तथा—

यस्तु कन्यां प्रयच्छेत ब्राह्मणाय स्वलङ्कृताम्।

स गत्वा पितृलोकं वै वर्षायुतशतं वसेत् ॥

इह चापि पुनर्जातः सर्व्वकामसमन्वितः।

भार्य्याः प्राप्नोति भक्ताश्च पूजावांश्चोपजायते ॥

तथा—

अश्वं यस्तु प्रयच्छेत हेमचित्रं सुलक्षणम्।

स तेन कर्म्मणा दिव्यो गन्धर्व्वं लोकमश्नुते ॥

तथा—

रथमश्वं गजं दासीं कन्यां गृहमथापि वा ।
भूमिञ्च यः प्रयच्छेत स राजा भुवि जायते ॥
विधिना मन्त्रयुक्तेन तस्य पुण्यफलं महत् ।
सर्व्वकामदुघा भूत्वा धेनुस्तस्योपतिष्ठते ॥

सम्वर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धनानि विविधानि च ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥

अथ सर्व्वमासोभयपक्षसाधारणपञ्चदशतिथि-द्रव्यविशेषदानानि ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

प्रतिपद्यथ पुष्पाणां द्वितीयायां घृतस्य च ।
तृतीयायान्तु वस्त्राणां चतुर्थ्यां कनकस्य च ॥
पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्नानस्य मानवाः ।

स्नानस्य स्नानीयतैलामलकादेः ।

सप्तम्याञ्चाप्यपूपानामष्टम्याञ्च गुड़स्य च ॥
कुल्माषस्य नवम्यां वै दशम्यां रजतस्य च ।

कुल्माषः पश्चिमदेशे कुलत्थ इति प्रसिद्धो व्रीहिविशेष इति सागरः ।

एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ॥

त्रयोदश्यां सुगन्धानां शितायास्तदनन्तरम् ।

सुगन्धाश्चन्दनादयः । शिता शर्करा ।

दानञ्च परमान्नस्य पञ्चदश्यां महाफलम् ॥

परमान्नं पायसम् । दानं महाफलमिति सर्व्वत्रानुषङ्गो बोद्धव्यः ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धिविग्रहिकठक्कुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे प्रकीर्णकतरङ्गः ॥

अथ वारकृत्यानि ।

तत्र भविष्यपुराणे— दितिरुवाच—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन् पूजयन्ति दिवाकरम् ।

स्नानदानादिना तेषां किं फलं स्याद्ब्रवीहि मे ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोगिणः ॥

नक्तं कुर्व्वन्ति ये त्वत्र मानवास्तं समाश्रिताः ।

[1]जपमानाः परं प्राप्यमादित्यहृदयं परम् ॥

---

१ A B जप्यमानाः ।

आरोग्यमिह वै प्राप्य सूर्य्यलोकं व्रजन्ति ते।
उपवासन्तु कुर्व्वन्ति ये त्वादित्यदिने सदा॥
जपन्ति च महाश्वेतां लभन्ते ते यथेप्सितम्।
अहोरात्रेण नक्तेन त्रिरात्रनियमेन च॥
जपमानो महाश्वेतामीप्सितं लभते फलम्।
विशेषादादित्यदिने[1] जपमानो गणाधिप।
षड़क्षरं महाश्वेतां गच्छेद्वैरोचनं पदम्॥

आदित्यहृदयमन्त्रः—

घृणिः सूर्य्य आदित्यः—

ॐ महाश्वेता ॐ ह्रां ह्रीं सः इति मन्त्रः।
षड़क्षरमन्त्रः-ॐ खखोल्काय नमः इति केचित्।
ह्रां ह्रीं सः सूर्य्याय इत्यन्ये।

तथा—

यो वै सूर्य्यदिने भक्त्या भानुं सम्पूज्य श्रद्धया।
नक्तं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकताम्॥

इदञ्च व्रतमेकदिनसमाप्यमेव आवृत्तौ प्रमाणाभावात्।

योऽब्दमेकं प्रकुर्व्वीत नक्तं मम दिने नरः।
ब्रह्मचारी जितक्रोधो समार्च्चनपरः खग॥
[2]वत्सरान्ते च सामगान् भक्तांश्च मम वै द्विजान्।
पूजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः॥

---

१ C विशेषतस्त्व आदित्यम्। २ C संवत्सरान्ते च सगान्।

एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति।
न च मानुष्यकं लोकमध्रुवं प्राप्नुयान्नरः[१] ॥

इत्यादित्यवारे नक्तादिव्रतानि।

तथा तत्रैव।

शुक्लपक्षस्य षष्ठ्यान्तु माघे मासि गणाधिप।
यो वारः स भवेन्नन्दः सर्व्वपापभयापहः ॥
तत्र नक्तं स्मृतं पुण्यं घृतेन स्नपनं रवेः।
अगस्तिकुसुमानीह भानोस्तुष्टिकराणि तु ॥
विलेपनं सुगन्धञ्च श्वेतचन्दनमुत्तमम्।
धूपस्तु गुग्गुलुः श्रेष्ठो नैवेद्यं पूपमेव च ॥
दत्त्वा पूपञ्च विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
प्रस्थमात्रं भवेत् पूपं गोधूमजमनुत्तमम्।
यवोद्भवं वा कुर्व्वीत सगुड़ं सर्पिषा युतम् ॥

प्रस्थमात्रमिति षोड़शपलानि।

सहिरण्यन्तु दातव्यं ब्राह्मण सेतिहासके।
भौमे दिव्येऽथवा देयं न्यसेद्वा पुरतो रवेः ॥

देवब्राह्मणा मगाः, तदितरब्राह्मणा भौमाः।

दातव्यो मन्त्रतस्त्वायं मण्डको ग्राह्य एव च।
भूत्वा दिव्येन वै भक्त्या आदित्यपरमस्य तु ॥
आदित्यतेजसोत्पन्नं राज्ञीकरविनिर्म्मितम्।
श्रेयसे मम विप्र त्वं प्रतीच्छापूपमुत्तमम् ॥

---

१ C प्राप्नुते नरः।

कामदं सुखदं धन्यं पुत्रदं धनदं तथा।
सदा तेऽस्तु प्रतीच्छामि मण्डकं भास्करप्रियम्॥
एतावेव महामन्त्रौ दानादाने रविप्रियौ।
अपूपस्य गणश्रेष्ठ श्रेयसे नात्र संशयः॥
एषं नन्दविधिः प्रोक्तो नराणां श्रेयसे विभो।
अनेन विधिना यस्तु नन्दे पूजयते रविम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते॥
न दारिद्र्यं न रोगस्य कुले तस्य महात्मनः।
यस्यैवं पूजयेद्भानुं न क्षयः सन्ततेः सदा॥

तस्येति शेषः।

सूर्य्यलोकागतश्चायं[1] राजा भवति भूतले।
बह्वज्ञातिसमायुक्तः तेजसा द्विजसन्निभः॥

द्विजसन्निभो रवितुल्यः।

नन्दविधिः।

तथा—

नक्षत्रं रोहिणी वीर यदा वारेऽस्य वै भवेत्।
यात्यसौ सौम्यतां वीर स सौम्यः परिकीर्त्तितः॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम्।
अक्षयं स्यान्न सन्देहस्तस्य वारे महात्मनः॥
नक्तं समास्थितो योऽत्र पूजयेद्भास्करं नरः।

---

१ A B प्रायः।

याति लोकं स देवस्य भास्करस्य महात्मनः ॥
रक्तोत्पलानि तत्रैव तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
सुगन्धञ्चापि धूपोऽत्र नैवेद्यं पायसं ध्रुवम् ।
ब्राह्मणाय च दातव्यं भोक्तव्यं चात्मना तथा ॥
य एवं पूजयेत् सौम्ये चित्रभानुं गवां पतिम् ।
स विमुक्तस्तु पापेभ्यस्त्वाग्नीं कान्तिमवाप्नुयात् ॥

इति सौम्यविधिः ।

तथा तत्रैव ।

पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोवृषध्वज ।
वारे तु देवदेवस्य स वारः पुत्रदः स्मृतः ॥

पञ्चतारं रोहिणी हस्ता च ।

उपवासो भवेत्तत्र श्राद्धं कार्य्यं नराधिप ।
प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
तत्रेति कथितो वीर वारव्रतविधौ तव ।
सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेत्तत्र गोपतिम् ॥
धूपमाल्योपहारैश्च दिव्यगन्धसमन्वितैः ।
एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ॥
भूमौ सुप्यात्ततो वीर जपन् श्वेतां महामते ।
प्रभाते तु ततः स्नानं कृत्वा दत्त्वार्घ्यमुत्तमम् ॥
रक्तचन्दनसम्मिश्रैः करवीरैर्गणाधिप ।
सम्पूज्य ग्रहभूतेशमंशुमन्तं त्रिलोचनम् ॥

वारन्तु पूजयित्वा तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
[1][पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देव दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ॥
ब्राह्मणौ मगसंज्ञौ तु तत्र दिव्यौ प्रकल्पयेत् ।]
त्रयस्तु ब्राह्मणा भौमाः प्रकल्प्यान्धकसूदनम्(?) ॥
कुर्य्यादेवं ततः श्राद्धं पार्व्वणं भास्करप्रियम् ।
श्राद्धे त्वथ समाप्ते तु प्राश्यात् पिण्डन्तु मध्यमम् ॥
पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रतः ।
स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्व्वदा ॥
अश्नामि पश्यतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
प्रसादात्तव देवेश इति मे भावितं मनः ॥
इति सम्पूजितो ह्यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत् ।
अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्त्तितः ॥

अत्र भास्करस्य दिने उपवासस्तदग्रिमदिने श्राद्धं मध्यमपिण्डप्राशनञ्च ।

इति पुत्रदविधिः ॥

दक्षिणे त्वयने यः स्यात् स जयः परिकीर्त्तितः ।
अत्रोपवासो नक्तञ्च स्नानं दानं जपस्तथा ॥
भवेच्छतगुणं देव भास्करप्रीतये कृतम् ।
तस्मान्नक्तादि कर्त्तव्यं स स्याच्छतगुणो विधिः ॥

इति जयविधिः ।

---

१ [ ] चिह्नितश्लोकः C पुस्तके अधिकः ।

जयन्तो द्वितयो ज्ञेयो अयने गणनायक।
वारो देवस्य यः स्याद्वै तत्र पूज्यो दिवाकरः॥
पूजितस्तत्र देवेशः सहस्रगुणितं फलम्।
ददाति देवशार्दूल स्नानदानादिकर्म्मणि॥
घृतेन पयसा यत्र स्नानमिक्षुरसेन च।
विलेपनं कुङ्कुमञ्च प्रशस्तं भास्करप्रियम्॥
धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्ये मोदकाः प्रियाः।
इत्थं सम्पूज्य देवेशं कुर्य्याद्धोमं ततस्तिलैः॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चान्मोदकांस्तिलशष्कुलीः।
इत्थं यः पूजयेद्भानुं मित्रवारे गणाधिप॥
सहस्रगुणितं तस्य फलं देवो ददाति वै।
स्नानदानव्रतादीनामुपवासस्य वै विभो॥

इति जयन्तविधिः।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां प्राजापत्यर्क्षसंयुतः।
स ज्ञेयो विजयो नाम सर्व्वपापभयापहः॥

प्राजापत्यर्क्षं रोहिणी।

तत्र कोटिगुणं सर्व्वं फलं पुण्यस्य कर्म्मणः।
ददाति भगवान् देवः पूजितः स गणाधिपः॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम्।
नक्तं वाप्युपवासश्च सम्पूज्योऽत्र दिवाकरः।
सप्तलोकाधिपत्यञ्च प्राप्यते सप्तसप्तितः॥

इति विजयविधिः॥

रविसंक्रमणे यः स्याद्रवेर्वारो गणाधिप ।
स ज्ञेयो हृदयं नाम आदित्यहृदयप्रियः ॥
तत्र नक्तं समाश्रित्य देवं सम्पूज्य यत्नतः ।
गत्वा चायतनं भानोरादित्याभिमुखस्थितः ॥
जपेदादित्यहृदयं संख्ययाऽष्टशतं बुधः ।
अथवास्तमयं यावत् भास्करं चिन्तयेद्धृदि ॥
गृहमेत्य ततो विप्रान् भोजयेच्छक्तितः शिव ।
भुक्ता तु पायसञ्चैव ततो भूमौ स्वपेद्बुधः ॥
योऽत्र सम्पूजयेद्भानुं भक्त्या श्रद्धासमन्वितः ।
स कामान् लभते सर्व्वान् भास्कराद्धृदयेप्सितान् ॥

इति हृदयविधिः ॥

पूष्णो वारे यदा ऋक्षं भवेद्दै भगदैवतम् ।
स वारो रोगहः प्रोक्तः सर्व्वरोगभयापहः ॥

भगदैवतं पूर्व्वफल्गुनी । उत्तरफल्गुनीत्येके ।

योऽत्र पूजयते भानुं शुभगन्धविलेपनैः ।
सर्व्वरोगविनिर्म्मुक्तो याति संज्ञापतेर्गृहम् ॥

संज्ञापतेः सूर्य्यस्य ।

अर्कपत्रपुटे कृत्वा पुष्पाण्यर्कस्य सुव्रत ।
देवस्य पुरतो रात्रौ भक्त्या सम्पूजयेद्बुधः ॥
पूजयित्वार्कपुष्पैस्तु अर्कमर्कप्रियैः सदा ।
प्राशयित्वार्कपुष्पन्तु दत्वा विप्राय दक्षिणाम् ॥

भुक्त्वा तु पायसं वीर रात्रौ स्वपिति भूतले।
अनेन विधिना यस्तु पूजयेद्व वै द्विजम्॥
स मुक्तः सर्व्वरोगैस्तु गच्छेद्दिनकरालयम्।
तस्मादपि व्रजेल्लोकं ऊङ्कारवरहेतिनः॥
ऊङ्कारवरहेतिनो ब्रह्मणः।

इति रोगहाविधिः॥

यस्त्वादित्यग्रहे स्याद्वै वारो देवस्य सुव्रत।
स खखोल्कप्रियो लोके ख्यातो गोश्रुतिभूषण॥
यस्तु पूजयते तस्मिन् पतङ्गं पन्नगप्रिय।
गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रैर्नानाविधैस्तथा॥
सोपवासो गणश्रेष्ठ आदित्यग्रहणे शुचिः।
जपमानो महाश्वेतां खखोल्कमथवापि वा॥
पूजयेज्जगतामीशं तमोनाशनमाशुगम्।
पूजयित्वा दिनकरं महाश्वेतां ततोऽर्चयेत्॥
पूजयित्वा महाश्वेतां रविं देवं ततोऽर्चयेत्।
महाश्वेतां प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पैः सुपूजिताम्॥
तस्या एव पुरः कुर्य्यादग्निकार्य्यं समाहितः।
पूजयित्वा महाश्वेतां खखोल्कञ्च ग्रहाधिपम्॥
ब्राह्मणान् वाचयित्वा च ततो भुञ्जीत वाग्यतः।
आदित्यग्रहयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुरसूदन॥
यत्कर्म्म क्रियते पुण्यं तत्सर्व्वं शुभदं भवेत्।

स्नानदानजपादीनां कर्म्मणां गोवृषध्वज ॥
अनन्तं हि फलं तेषां भवत्यस्मिन्न संशयः।
कृतानान्तु गणश्रेष्ठ भास्करस्य वरो यथा ॥
तस्मात् सूर्य्यदिने कार्य्यं पुण्यकर्म्म विचक्षणैः।
एकभक्तञ्च नक्तञ्च उपवासमथापि वा ॥
ये त्वादित्यदिने कुर्य्युस्ते यान्ति परमं पदम्।
धन्यं पुण्यं यशस्यञ्च पुत्रीयं कामदं तथा ॥
तस्मिन् दानमपूपस्य गोदानेन समं मतम्।
द्वादशैते महाबाहो वारा भानोर्महात्मनः ॥
तुष्टिदाः कथितास्तुभ्यं सर्व्वपापभयापहाः।
कृत्वैकमेषां विधिवद्वार वृषभवाहन ॥
ततो याति परं लोकं वृषकेतोर्महात्मनः।
[1][भद्रकामदादित्याभिमुखा वारा भाद्रमार्गमाघेषु कथिताः।
इति भविष्यपुराणीय नन्दादिरविवारविधिः ॥]

अथ सप्तवारव्रतम्[2]।

तत्र पद्मपुराणे। पुलस्त्य उवाच।
आदित्यवारं हस्तेन सर्व्वमादाय भक्तितः।
नक्तेन क्षपयेत्तावत् यावत् सप्ताभिसंख्यया ॥
ततस्तु सप्तमे पूर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
आदित्यबिम्बं सौवर्णं कृत्वा यत्नेन मानवः ॥

---

१ D [ ] चिह्नितांशः पतितः। २ C सप्तराचव्रतम्।

सितवस्त्रयुगच्छन्नां छत्रिकां पादुके तथा ।
उपानहौ च दातव्ये स्थापयेत्ताम्रभाजने ॥
घृतेन स्नपनं कृत्वा सम्पूर्णाङ्गं द्विजातये ।
दीपं दद्याच्च विदुषे ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
एवं कृत्वा फलन्तस्य भवेदारोग्यमुत्तमम् ।
द्रव्यसम्पत्सुतप्राप्तिरिति पौराणिकी क्रिया ॥
अविमम्बादिनी चेयं शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ।
[1]तद्वच्चित्रासु संगृह्य सोमवारं विचक्षणः ॥
नक्तेन क्षपयेदष्टौ सोमवारान् प्रयत्नतः ।
प्रत्येकं ब्राह्मणान् भोज्य यथाशक्त्या विचक्षणः ॥
नवमे तु ततः पूर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
श्वेतयुग्मं प्रदातव्यं ततः सोमन्तु दापयेत् ॥

श्वेतयुग्मं श्वेतवस्त्रयुग्मम् ।

कांस्यभाजनसंस्थन्तु क्षीरसम्पूरितन्ततः ॥
तद्वच्छत्रं पादुके च तथोपानत्समन्वितम् ।
सम्पूर्णाङ्गाय दातव्यं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
स्वात्यामङ्गारकं गृह्य क्षपयेन्नक्तभोजनम् ।
अष्टावेतानि यावच्च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
अङ्गारकन्तु सौवर्णं स्थापितं ताम्रभाजने ।
दापयेद्ब्राह्मणाचार्य्ये सम्पूर्णाङ्गाय चैव हि ॥

---

१ C तद्वि चित्रासु ।

नक्षत्रानुक्रमेणैव गृह्य वारांस्तु सप्त वै।
उपोष्यैकोत्तरं पश्चात् सौवर्णं दापयेत् सुधीः॥
अग्निकार्य्यञ्च कुर्व्वीत यथादृष्टविधानतः।

उपोष्यैकोत्तरमिति एकमन्तिममुपोष्येत्यन्वयः।

एवं कृत्वा भवेद् यद्वै तन्निबोध नराधिप॥

सर्व्वे ग्रहाः सौम्यरूपा भवन्ति वामास्तुष्टिमायान्ति देवताः।
तुष्यन्ति नाम पितरस्तर्पिताः स्युर्दुःस्वप्नञ्च श्रवणा[१]न्नाशमेति॥

यदि सोमो रविसुतो भास्करो राहुणा सह।
केतुश्च मूर्द्धि तिष्ठन्ति रौद्राः पीड़ाकरा ग्रहाः॥
अनेन कृतमात्रेण सर्व्वे सौम्या भवन्ति हि॥
य एवं कुरुते राजन् सदा भक्तिसमन्वितः।
तस्य सानुग्रहाः सर्व्वे यच्छन्ति विजयं नृप॥
शनेश्चरं राहुकेतू लोहपात्रे तु विन्यसेत्।
[२]लोहानाराधयेद्धीमान् ब्राह्मणेभ्यश्च दापयेत्॥
कृष्णवस्त्रयुगं देयमेतेषां प्रीणनाय वै।
सौवर्णकाश्च दातव्याः शान्तिश्रीविजयेप्सुभिः॥
व्रतान्ते सर्व्वे एते हि ग्रहाः सौवर्णका नृप।
दातव्याः शान्तिमिच्छद्भिर्व्रतान्ते द्विजभोजनम्॥
यथाशक्त्या दक्षिणान्तु ग्रहाणां प्रीतये तथा।
अल्पायासेन राजेन्द्र सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥

इति सप्तवारव्रतानि॥

---

१ C दुःस्वप्नश्रवणं विनाशमेति। २ D लोहानाधारयेत्।

मत्स्यपुराणे—

कृष्णपत्नीं प्रति दाल्भ्य उवाच—

यद् यदन्यद्व्रतं सम्यगुपदेच्याम्यहन्ततः।
अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत्पुनः॥
संसारोत्तरणायालं यत्तु वेदविदो विदुः
यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्यो वाथ पुनर्वसुः॥
भवेत् सर्व्वौषधिस्नानं सम्यङ्नारी समाचरेत्।
तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानत्वमिष्यते॥
अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्त्तनैः।
कामाय पादौ सम्पूज्य जङ्घे वै मोहकारिणे॥
मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः।
नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम्॥
हृदयं हृदयेशाय स्तनावाह्लादकारिणे।
वामाङ्गं पुष्पचापाय पुष्पवाणाय दक्षिणम्॥
[1]नमोऽनन्ताय वै मौलिं विलोलायेति मूर्द्धजान्।
सर्व्वात्मने शिरस्तद्वत् देवदेवस्य पूजयेत्॥
नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च।
गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च॥
नमो नारायणायेति कामदेवात्मने नमः।
नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै नमः श्रियै॥

---

१ D मानसायेति।

नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नमः सर्व्वार्थसम्पदे ।
एवं सम्पूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमीश्वरम् ॥
गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भूरिणा[1] ।
अत आहूय वेदज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धपुष्पार्चनादिभिः ।
शालेयतण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् ॥
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ।
दृष्टाहारन्तु कुर्व्वीत तमेव द्विजसत्तमम् ॥
रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेऽवधार्य्य तम् ।
यद्यदिच्छति विप्रेन्द्र तत्तत्कुर्य्याद्विलासिनी ॥
सर्व्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी ।
एवमादित्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासास्त्रयोदश ।
तत्र त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ॥
विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्रामां आस्तीर्णास्तरणां शुभाम् ॥
दीपकोपानहच्छत्रपादुकासनसंयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैः धूपमाल्यानुलेपनैः ।
कामदेवं सपत्नीकं गुड़कुम्भोपरिस्थितम् ॥

---

१ C कामिनी ।

ताम्रपात्रासनगतं हेमपात्रपटान्वितम्।
स कांस्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम्॥
दद्यादनेन मन्त्रेण तथैव गां पयस्विनीम्।
यथान्तरं न पश्यामि काम-केशवयोः सदा॥
तथैव सर्व्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम।
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव॥
तथा ममापि देवेश शरीरं स्वीकुरु[1] प्रभो।
तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः॥
कोऽदात् कामोऽदादिति वैदिकं मन्त्रमुच्चरेत्।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्य द्विजपुङ्गवम्॥
शय्यासनादिकं सर्व्वं ब्राह्मणस्य गृहे नयेत्।
ततः प्रभृति योऽन्योपि रत्यर्थं गृहमागतः॥
सामान्यतः सूर्य्यवारे स सम्पूज्यो भवेत् सदा।
एवं त्रयोदश यावन्मासमेकं द्विजोत्तमम्॥
तर्पयेत्तु यथाकालं प्रोषितोऽन्यं समाहरेत्।
तदनुज्ञया रूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत्॥
आत्मनोपि यथाविघ्नं [2]घृतकं गर्भसूतकम्।
दैवञ्च मानुषं वा स्यादुपरागेण वा ततः॥
[3]आचारानष्टपञ्चाशद्यथाशक्त्या समाचरेत्।
सुधर्म्मोऽयं मतो भव्यो वेश्यानामिह सर्व्वदा॥

---

१ A D स्वीकुरु। २ मूलपुस्तके गर्भभूतिकरं प्रियं।
३ D स वारान्।

पुरुहूतेन यत् प्रोक्तं दानवीषु पुरा मया।
तदिदं साम्प्रतं सर्व्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्व्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम्।
कल्याणिनीनां कथितं तत्कुरुष्व वराननाः ॥
करोति याऽशेषमखण्डमेतत्
कल्याणिनी माधवलोकसंस्था।
सा पूजिता देवगणैरशेषै-
रानन्दकृत्स्थानमुपैति विष्णोः ॥
इति वेश्यादित्यवारानङ्गदानव्रतम् ॥

तथा नन्दिकेश्वर उवाच—

यत्तु विश्वात्मनो धाम परं ब्रह्म सनातनम्।
सूर्य्याग्निचन्द्ररूपेण तत्त्रिधा जगति स्थितम् ॥
तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत्।
यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् ॥
तदा शनिदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः।
नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥
पत्रैर्द्वादशभिर्युक्तं रक्तचन्दनपङ्कजम्।
विलिख्य विन्यसेत् सूर्य्यं नमस्कारेण पूर्व्वतः ॥
दिवाकरन्तथाग्नेये विवस्वन्तमतःपरम्।
भगन्तु नैर्ऋते तद्वद्वरुणं पश्चिमे दले ॥
महेन्द्रमनिले तद्वदादित्यञ्च तथोत्तरे।
शान्तमीशानभागे तु नमस्कारेण विन्यसेत् ॥

कर्णिकापूर्व्वपत्रे तु सूर्य्यस्य तुरगान् न्यसेत्।
दक्षिणे यमनामानं[1] मार्त्तण्डं पश्चिमे दले॥
उत्तरे तु रविं देवं कर्णिकायान्तु भास्करम्।
रक्तपुष्पोदकेनार्घं सतिलारुणचन्दनम्॥
तस्मिन् न्यसेत्तदा दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत्।
कालात्मा सर्व्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः॥
यस्मादग्नीन्दु[2]रूपस्त्वमतः पाहि प्रभाकर।
अग्निमीड़े नमस्तुभ्यं इषेत्वोर्जे च भास्कर॥
अग्नआयाहि वरद नमस्ते ज्योतिषाम्पते।
अर्घं दत्त्वा विसृज्याथ निशि तैलविवर्जितम्॥
भुञ्जीत वत्सरान्ते च काञ्चनं कमलोत्तमम्।
पुरुषञ्च यथाशक्त्या कारयेद्द्विभुजन्तथा॥

सुवर्णशृङ्गीं कपिलां यथार्घ्यां
रूप्यैः खुरैः कांस्यदोहां सवस्त्राम्।
पूर्णं गुड़स्योपरि ताम्रपात्रे
विधाय पद्मं पुरुषञ्च दद्यात्॥
सम्पूज्य रक्ताम्बरमाल्यधूपै
र्द्विजञ्च रक्तैरथवा पिशङ्गैः।
अव्यङ्गरूपाय जितेन्द्रियाय
कुटुम्बिने देयमनुद्धताय॥

---

१ मूलपुस्तके अर्य्यमनामानम्।

२ C यस्मादद्दीन्द्ररूपस्त्वम्।

नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वात्मने सप्ततुरङ्गमाय ।
सामर्ग्यजुर्धामनिधे विधात्रे
भवाब्धिपोताय जगत्सवित्रे ॥

इत्यनेन विधिना समाचरे-
दब्दमेकमिह यस्तु मानवः ।
सोऽधिरोहति विनष्टकल्मषः
सूर्य्यधाम धूतचामरावलिः ॥

कर्म्मसंक्षयमवाप्य भूपतिः
शोकदुःखभयरोगवर्ज्जितः ।
द्वीपसप्तकपतिः पुनः पुन
[1]र्धर्म्ममूर्त्तिरमितौजसा युतः ॥

या च भर्त्तृगुरुदेवतापरा
देवमूर्त्तिं दिननक्तमाचरेत् ।
साऽपि लोकममरेशपूजिता
याति नारद रवेर्न्न संशयः ॥

इत्यादित्यवारनक्तव्रतानि ॥

---

१ B वेदमूर्त्ति— ।

अथ वारदानम् ।

यमः—

आदित्यवारे विप्राय सहिरण्यं सदैव तु ।
यः प्रयच्छत्यपापस्तु तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

व्याधिनाशकदानानुवृत्तौ ।
शरीरारोगदनाशाय सततं सूर्य्यवासरे ।
गुड़ाज्यलवणोपेतं सहिरण्यं द्विजातये ॥
दद्यादपूपं धर्म्मज्ञ प्रीणयेच्च दिवाकरम् ।
आरोग्यमेतेनाप्नोति कामं वा मनसेप्सितम् ॥
लवणाज्यगुड़ोपेतमपूपं सूर्य्यवासरे ।
सहिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैस्त्वभिभूयते ॥

तथा—

एवम्विधश्चेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
एवंविधं पूर्व्वोक्तमपूपम् ॥

तथा—

सर्व्वतो दिवसे चान्द्रे स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् ।
यः प्रयच्छति विप्राय सोऽपि रोगैर्विमुच्यते ॥

तथा—

काष्ठदानाद् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

[1][बोधे क्रीड़नकानाञ्च दानं बालेषु शस्यते ।

क्रीड़नकानां बालक्रीड़नोचितकन्दुकादीनाम्, अत्र वटुभ्यो दानम्।

तथा—

अभ्यङ्गं शौरिदिवसे दत्वा जीवितमाप्नुयात्] ।

अभ्यङ्गं अभ्यङ्गार्थं तैलघृतादि ।

शनैश्चरदिने दत्वा तैलं विप्राय शक्तितः ।

नित्यमेवं महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मजमहासान्धि-
विग्रहिकठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे
वारव्रतादितरङ्गः ॥

---

१ A B [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः।

तत्र देवीपुराणे—

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु॥

मलमासाधिक्येपि संक्रान्तयो नाधिकाः। किन्तु द्वादशैवेत्येवकारेण दर्शितम्। समाः संक्रान्तित्वेन तुल्यफलाः।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी।

राक्षसी मिश्रिता चैव संक्रान्तिः सप्तधा नृप॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा।

क्षिप्रे ध्वांक्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता॥

ध्रुवाणि स्थिराणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च। मृदूनि चित्रानुराधा रेवती मृगशीर्षाणि। क्षिप्रा लघवः, हस्ताऽश्विनी पुष्याः। उग्राः पूर्व्वात्रयं भरणी मघा च।

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरै र्ऋक्षैस्तु राक्षसी।

मिश्रिता चेह विज्ञेया[1] मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमे॥

चराः पुनर्वसु-श्रवणा-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः। क्रूरास्तिग्मास्ते च मूलाज्येष्ठाश्लेषार्द्राः। मिश्रितर्क्षं कृत्तिका विशाखा च।

त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव द्वादश एव च।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम्॥

क्रमेणेति मन्दादिसप्तसंक्रान्तिषु यथासंख्यं त्रिचतुःपञ्चादिनाद्य

---

१ C विख्याता।

सूक्ष्मसंक्रान्तिकालीन-वसोर्धाराद्यनुष्ठानजन्यं यत्पुण्यं तद्धेतवे इत्यर्थः।
वसोर्धारा तु देवीपुराण एवोक्ता ।

अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः ।
सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ॥
व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्य्योपलक्षितः[1] ।
काले विकलते सर्व्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥
पुण्यपापविभागेन कामं[2] देवी प्रयच्छति ।
एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥
धर्म्माद्विवर्द्धते ह्यायू राज्यं पुत्रसुखादयः ।
अधर्म्माद्व्याधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥
विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।
एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥

घटिका एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्या भोगो भोग्यस्तेनातीताना-गतरूप रविभोग्यपञ्चदशनाड्यः द्वादशसंक्रान्ति-साधारणपुण्यवेला षोडशादिव्यवच्छेदेन तात्पर्य्यम् ।

शातातपः—

अर्व्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोड़श ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः ॥

इत्युभयतः षोड़शनाडीनां पुण्यत्वमाह ।

तथा जावालोऽपि—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः । इत्याह ।

---

[1] B —लक्षिते ।   [2] B फलम् ।

एतद्दर्शनाच्च देवीपुराणेऽपि पञ्चदशनाडीभोगोह्युभयत एव बोद्धव्यः। विकल्पते स्वभावाच्च्यवते। देवी दुर्गा।

तथा च संक्रान्त्युपक्रम एव देवीपुराणम्।

[१]समाऽयनर्त्तु-मास-पक्षाहादि क्रमेण तु।
स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्व्वगता विभो॥

विषुवे तुलागमने मेषगमने चायने मकरगमने कर्कटागमने च तत्सन्निधौ।

विष्णुपदीषडशीतिस्वरूपमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे यथा—

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता॥

पुनर्देवीपुराणम्—

[२]अयनेषु विकल्पोऽयं स्तम्भे निगदतः शृणु।
यावद्विंशकला भुक्ता तत्पुण्यन्तूत्तरायणे॥
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने।

अयने विंशतिदण्ड पुण्यत्वमुत्तरायणे। दक्षिणायने तु दिनान्तपर्य्यन्तं संक्रान्तौ पुण्यमित्युक्तम्।

तच्च—

[३]षड्शीतिमुखे चैव वृत्ते च विषुवद्वये।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥

इति वचनपर्य्यालोचनया उत्तरायणे संक्रान्त्यनन्तरं दक्षिणायने

---

१ B समायनर्त्तुर्मासः पक्षोऽह्नस्य क्रमेण तु॥
२ A C अयने विषुवे कल्पः।　　　　३ C पुस्तके वचनमिदं नास्ति।

संक्रान्तिपूर्व्वसमयो नेतव्यः । अत उत्तरायण दक्षिणायन षड़शीति मुखानां संक्रान्तीनामुभयवेला पुण्यनिषेधस्वरसात् रात्रिसंक्रमणेऽनाकाङ्क्षितत्वाच्च षोडशोभयतः कला इति दिनविष्णुपदीमात्रपरम्। एवं पञ्चदशनाड़ीपुण्यातिशयोऽपि तथा। तदेवं दिवासंक्रान्तिषु सर्व्वासु व्यवस्था वृत्ता ।

रात्रिसंक्रमणे देवीपुराणम् ।

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्व्वरीदले ।
सम्पूर्णे तूभयो[1]र्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि ॥

मानार्द्धं दिवार्द्धं भास्करे निरंशके देयम् योज्यं दलेऽर्द्धं अतिरेके अर्द्धरात्रातिरेके ।

तथाचायमर्थः— अर्द्धरात्राभ्यन्तरसंक्रान्तौ पूर्व्वदिनार्द्धं पुण्यं अर्द्धरात्रोपरि संक्रमणे तूत्तरदिनार्द्धं सम्पूर्णार्द्धरात्रसंक्रमणे पूर्व्वापरदिनार्द्धम् ॥ एतच्च तिथिपार्थक्ये ।

यदि तु पूर्व्वदिने संक्रमणवेलायां चैकैव तिथिर्भवति तथा सम्पूर्णार्द्धसंक्रमणेऽपि पूर्व्वदिनार्द्धमेव पुण्यम् ।

आदौ पुण्यं विजानीयाद् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

इति वचनात् ।

नन्वेवं रात्रिसंक्रमणे दिवैव पुण्यत्वकथनात् ।

राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्य्यात् निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवलवचनं रात्रौ संक्रान्तिकृत्यबोधकमनर्थकमापद्यत ।

---

[1] A B देयम् ।

न रात्रिसन्निहितदिनभागसंक्रान्तौ षोड़शकलादिरूपविहितसमयेन रात्रेरपि [१]व्यवस्थापनात्तद्विषयत्वेनोपपत्तेः। अत्र निशीति पदं निषिद्ध राक्षसीरूपदिनवेलासहितरात्रिपरम्। संक्रान्त्यवच्छिन्नत्वेन तादृग्वेलाया अपि पुण्यत्वस्थैर्य्यात्।

शातातपः—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि॥

तथा—

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत्।
षड़शीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्रसूर्य्ययोः॥

तथा—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः।
सप्तजन्मन्यसौ रोगी दरिद्रश्चाभिजायते॥

तथा देवीपुराणे—

ध्वांक्षी वैश्येषु विज्ञेया घोरा शूद्रे सुखप्रदा।
महोदरी च चौराणां शौण्डिकानां जयावहा॥
चाण्डाल पुक्कसानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्म्मिणः।
सर्व्वेषां कारुकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धिनी॥
नृपाः पीड्यन्ति पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने च द्विजोत्तमाः।
अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवौ॥
पिशाचाश्च प्रदोषे तु अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः।

---

२ C व्यापनात्।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पीड्यन्ते नटनर्त्तकाः ॥
उषःकाले तु संक्रान्तौ हस्तिगोस्वामिनो जनान् ।
हन्ति प्रव्रजितान् सर्व्वान् सन्ध्याकाले न संशयः ॥
एतत् तत्स्थूलभागस्तु भुक्तिकामस्य कीर्त्तितः ।
परमार्थेन यत्संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥
स्वस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः ॥
तत्पराच्छतमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटेः सहस्रभागस्तु यः कालो रविसंक्रमे ।
तत्काले तु द्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
व्यतीपाते तु चैवं स्यात् भवेत्पुण्यमतोऽधिकम् ।
अत्र ब्रह्मापि सन्दिग्धमुवाच सुरसत्तम ॥
दानाध्ययनजप्यादि विशिष्टं वह्निहोमतः ।
वसोर्धारासु लभ्येत अन्यथा न कथञ्चन ॥

अत्र देवेश्वरधर्म्माधिकरणिकाः—

अर्द्धरात्रादर्व्वागूर्द्ध्वञ्च रविसंक्रान्तौ पूर्व्वापरदिनयोरुत्तरपूर्व्वार्द्धं अर्द्धरात्रसंक्रान्तौ भिन्नतिथावुभयमर्द्धं यदि त्वर्द्धरात्रपर्य्यन्तमेकैव तिथिस्तदा पूर्व्वदिनोत्तरार्द्धं पुण्यं भवतीति द्वादशस्वपि रात्रिसंक्रान्तिषु व्यवस्था। तद्वच्च सन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि।

दिनसंक्रान्तिषु त्वप्राप्तविशेषविहितदिनभागासु भविष्यत्वादिविधिमुपजीव्य भागः[1] पुण्यः, प्राप्तविशेषविहितदिनभागासु विषुव-

1 C रात्रि भागः।

इयषड़शीतिमुखोत्तरायणसंक्रान्तिषु सर्व्व एवोत्तरदिनभागो वृत्तातीतादिपदेभ्यः। तस्मात्तस्यैवावच्छेदकत्वप्राप्तेः।

दक्षिणायने तु कर्म्मयोग्यपूर्व्वदिनभागप्राप्तौ स एव भविष्यत्ययने पुण्यमिति वचनात् पूर्व्वभागस्यैव पुण्यत्वप्राप्तेः।

तदप्राप्तौ तु दिनान्तपर्य्यन्तः कालः पुण्यः। निरंशे भास्करे दृष्ट इतिवचनात्।

अत्र स्मृतिमहार्णवप्रकाशकृता—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः।

इति जावालवाक्यम्—

अर्व्वाक् षोड़श विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोड़श।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्ते[1]र्विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः॥

इति शातातपवाक्यञ्च—

सर्व्वदिनसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थाप्य संक्रान्तिषु पुण्यकालयोः द्वात्रिंशद्दण्डावच्छेदो नियमितः। अश्रुतसमयविशेषेषु विष्णुपदीमात्रविषयता च।

यद्येवं विवक्षितं स्यात्तदा निःसन्देहं जावालो विष्णुपद्यामित्येवं ब्रूयात्। स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह इति न्यायात्। एतेनैकमूलतया शातातपोपि समन्वितः स्यादित्युपन्यस्य निरस्ता।

षड़शीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्द्वये।
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥

---

१ B संक्रान्तौ।

इति वाक्यं रात्रिसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थापितम् ।

तथा दिवासंक्रान्तिषु सर्व्वासु पूर्व्वापरभागाभ्यां द्वात्रिंशदेव दण्डः पुण्यकाल इत्युक्तम् ।

रात्रिसंक्रान्तौ च पूर्व्वापरदिनोत्तरभागयोः केवलयोर्मिलित-योश्च पुण्यकाल इति दर्शितम् । एवं सन्ध्यासंक्रान्तावपि तत्रापि षड़शीतिमुखविषुवद्वयोत्तरायणेषूत्तरदिनपूर्व्वार्द्धं दक्षिणायने तु पूर्व्वदिनोत्तरार्द्धं विष्णुपद्यान्तूभयार्द्धमिति निष्कृष्टम् ।

तदेतदपेशलम् । तथा हि—

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्व्वरीदले ।

इत्यादिवाक्यानां स्फुटे रात्रिविषयत्वे भविष्यत्ययने पुण्य-मित्यादेर्दिनादिविशेषानुल्लेखिनः सामान्यविशेषन्यायविषयत्वं को वारयिता ।

तथा च रात्रिसंक्रान्तौ यावद्वाचनिकमादायैवानुष्ठानपरत्व-निर्वाहेन तदतिरिक्तविशेषापेक्षा अतः षड़शीतिमुख इत्यादि-वाक्यं दिनसंक्रान्तिविषयमेव ।

इत्थञ्च षड़शीत्यादेः समयविशेषावरुद्धतया प्रतीतौ निरा-कांक्षत्वे “अर्व्वाक् षोड़श विज्ञेया” इत्येतस्य समयविशेषसाकांक्षस्य पारिशेष्यादश्रुतसमयविशेषतदाकांक्षविष्णुपदीमात्रविषयतैवोचिता ।

अतएव रात्रिसंक्रान्तिविषयत्वे तत्पुण्यकालान्वयमवगम्य तद्वि-शेषतयान्वयो व्यवहितः, दिनसंक्रान्तिषु भविष्यत्वादेः साक्षादन्वय इति तत्परत्वमेव युक्तमन्यथा वैषम्यापत्तेः ।

तद्विषयत्वे विष्णुपद्यामित्येव ब्रूयादित्युपालम्भो निर्वीज एव ।

पदाद्वा सामान्यविशेषन्यायाद्वा विशेषलाभस्य[1] व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्।

एवञ्च षड़शीतिमुखेऽतीते इत्यादेर्विशेषविषयस्थितावर्व्वाक् षोड़श नाड्य इत्येतस्य सामान्यशास्त्रस्य सामान्यविशेषन्यायाद्भिन्न-विषयत्वस्थितौ विष्णुपद्येवारुद्धविषया इति न्यायरत्नो लिखति स्म।

युक्तञ्चैतत्। अयनेषु विकल्पोऽयमित्यादिना प्रतिपादनीयो-त्तरायणदक्षिणायनयोरवश्यं दिनसम्बन्धितया विवक्षितत्वात्त-त्तत्त्वस्याशुतराक्षिकत्वस्याचापि षड़शीतिमुख इत्यादौ सम्भवात् पारिशेष्यात्। षड़शीति मुखे वृत्ते इति दिवासंक्रान्तिपरमिति कल्पतरुकारवचनाच्चेति।

महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महासान्धि-
विग्रहिकठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे
संक्रान्तितरङ्गः॥

---

1 C विशेषभावस्य।

अथामावास्यातरङ्गः[1]।

तत्र मनुः—

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म अग्निमत्त्वमत्र बोधनीयक्रमे अधिकार्य्यवच्छेदकं[2] पिण्डान्वाहार्य्यकं पिण्डानामनु आह्रियन्ते यद्दर्शश्राद्धं तत्तथा एते च पिण्डाः पितृयज्ञीयाः मासानुमासिकं प्रतिमासोद्भवम्।

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन विशेषतः॥

एषा पिण्डान्वाहार्य्यकमिति गुणविधानाय संज्ञा, आमिषेण प्रशस्तेन खड्गमांसादिना॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः।

तत् क्षयापेक्षया प्रोक्तं क्षीणे राजनि चेत्यपि।

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्द्दश्यपेक्षया।

अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्॥

अष्टमेऽंशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः[3] किल भवेदणुः॥

---

१ C अमावस्यानिर्णयः। २ A B अग्निकार्य्यावच्छेदकम्।
३ B ततः।

आग्रहायण्यमावस्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत्।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-
मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति॥

सम्मिश्रा या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् क्वचित्।
खर्व्विताख्यां विदुः केचिदुपेध्वमिति चापरे॥

वर्द्धमानाममावस्यां लक्षयेदपरेऽहनि।
यामांस्त्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत्॥

राजनि चन्द्रे तृतीयांशे त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे अपराह्ने इति यावत् चतुर्दश्या यामः चतुर्दशीयामः तुरीयं चतुर्थं अनुपूरयेत् अमावस्या क्षीयमाणेति सम्बन्धः।

यदुक्तं यदहस्त्वेव इत्यादिना—

चन्द्रादर्शनश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहारः कृतः अदर्शनस्य [1]क्षयोपलक्षणत्वात्। दृश्यमानेऽप्येक इति यद्गोभिलवचनं तदपीत्यम्भूत चतुर्दशीविषयम्। तदन्ते चतुर्दशीशेषे यदामावस्या श्राद्धयोग्य-कालव्यापिनी न भवति तदा अयं पक्षः।

इतरथा तु प्रथम एव अमावस्याष्टमेऽंश इति यदा अमा-वस्याया अष्टमोऽंशोऽपराह्णव्यापी भवत्यपरदिने तदाप्यनुरूपस्य चन्द्रमसः सत्त्वेन क्षयाभावात् न तत्र श्राद्धं कर्त्तव्यम्।

---

१ B लक्षयेत्।

यदाप्यमावस्याया न वृद्धिक्षयौ किन्तु साम्येनोभयदिनयो-रमावस्याया अपराह्णसम्बन्धः तदापि पूर्व्वदिन एव श्राद्धं कर्त्तव्यं क्षीणे राजनि शस्यते इति मनुवचनात्।

आग्रहायणी-ज्यैष्ठ्यमावस्ययोस्तु ज्योतिषशास्त्रानुसारेण चन्द्र-गतिवैलक्षण्यात्—

अष्टमेऽंशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः।

इत्यादि प्रकारस्यासम्भवादुत्तरदिने एवामावस्याष्टम[१] भागेऽपि श्राद्धमित्यर्थः। तदन्त एव अमावस्यान्त एवेत्यर्थः।

सम्मिश्रेति खर्व्वितां निन्दितां श्राद्धानर्हां केचिदाहुः। उपेक्ष्यमिति चापरे श्राद्धार्हतया स्वीकुर्व्वते इति चापरे।

तदेवं संशयं कृत्वाऽग्रे निर्णयो वर्द्धमानामित्यादिना, तेन चतुर्द्दशीमिश्रा अमावस्या यदा पूर्व्वदिनापराह्णे यदा च विहित-भागेनोत्तरापराह्णसम्बन्धिनी तया वर्द्धमानतिथिपक्षे उत्तर-दिने श्राद्धं साम्यक्षीयमाणयोर्द्वयोस्तु[२] पूर्व्वदिन एव इति संक्षेपः। एवञ्च [३]श्राद्धकल्पे साम्यपक्षे उत्तरदिवसे श्राद्धमिति यदुक्तं तन्नादरणीयम्। कल्पतरु-पारिजातविरोधात्॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महा-सान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे अमावस्यातरङ्गः॥

---

१ C अमावस्यान्तपक्ष—। २ A क्षीयमाणतया।
३ A B D श्राद्धकल्पे इति पदं नास्ति।

अथ ग्रहणकनिर्णयः।

तत्र जावालः—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कला।

चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः॥

यमः—

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने।

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम्।

गुणवत् सर्व्वकामीयं पितॄणामुपतिष्ठते॥

देवलः—

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु।

स्नानदानादिकं कुर्य्यान्निशि काम्यव्रतेषु च॥

शातातपः—

सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।

अकुर्व्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥

अत्र राहुदर्शनस्य भूयोभिर्वाक्यैर्निमित्तत्वबोधनात् कल्पना-लाघवेन कर्त्तृत्वसमानाधिकरणस्य च तस्यादेयत्वात् स्नानादि-कर्त्तुरुपरागदर्शनं निमित्तं चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर इति पुण्यवेलानियामकवचनाच्च यावद्दर्शनयोग्य उपरागो वर्त्तते तावद्दर्शनानन्तरं स्नानादिक्रियेति व्यवस्था।

कल्पतरुकारस्तु—

चन्द्रसूर्य्योपरागस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञातस्यैव च निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते यावद्दर्शनगोचर इति राहुदर्शन

इत्यादिवचनाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वादित्याह। अत्र च फलतो न विशेषः।

यत्तु पारिजातनिबन्धे दूषितम्—

न तावद्दृष्ट उपरागो निमित्तं तथा हि चाण्डालादिस्पर्श इव येनैव दृष्टस्तं प्रत्येव निमित्तं स्यादिति तदिष्टापादनमेवेति मन्दम्॥

पक्षान्तरदूषणं पारिजातोद्भावितं यत् तदनभ्युपगमेनैव निराकृतम्।

यत्तु येन केनापि दृष्ट उपरागे अन्यः स्नानादि करोत्वलं सामानाधिकरण्येनेति तन्मन्दम्। उक्तयुक्तेः।

विष्णुः— चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयादमुक्तयोरस्तङ्गतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि।

शातातपः—

अहोरात्रन्तु नाश्नीयात् चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा।
[1]मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा विधानतः॥
सूर्य्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः।
धौतपाप्मा विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत्॥
अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा।
अहोरात्रोषितः स्नातः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥

अहोरात्रोषितः पूर्व्वदिने कृतोपवासः।

नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्व्वमह्नि सायं शशिग्रहात्।
ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाच्च मुक्तयोः॥

---

१ C मुक्तम्।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा।
स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽह्न्यद्यात् ग्रस्तास्तमितयोस्तयोः॥

महानिशा रात्रेः सार्द्धप्रहरादुपरि[1] मुहूर्त्तचतुष्टयम्।

ज्योतिःशास्त्रे—

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत्।
सायं तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्॥

अत्राहोरात्रन्तु नाश्नीयादित्यादिना विहितमभोजनम् काम्यं सूर्य्याचन्द्रमसोरित्यादिना फलोपस्थितेः॥

अहोरात्राभोजनमदर्शन[2]पक्षे मुक्तदर्शनानन्तरं भोजनविधानात्। कामनाविरहे तु—

नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्व्वमह्नि सायं शशिग्रहात्।

इत्यादिना व्यवस्था।

एवञ्च मुक्तयोः चन्द्रसूर्य्ययोरस्तसमये दर्शनविरहेऽपि भोजनमदुष्टमयमिह समुदायार्थः।

कामनावता उपरागपूर्व्वदिने उपवासः कर्त्तव्यः, निष्कामेन तु ग्रस्तास्तसूर्य्यग्रहे तु न[3] भोक्तव्यम्।

ब्रह्मपुराणे—

नाश्नीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्य्ययोः।
मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चात् कुर्य्यात् स्ववेश्मनि॥

कुर्य्यादित्यशनमिति विपरिणतमनुषज्यते।

---

१ C सार्द्धप्रहरद्वयोपरि। २ C मुक्तादर्शनपक्षे।
३ A न पदं नास्ति।

तथा—

नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु॥
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम्।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्॥

देवीपुराणे—

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते।
सूर्य्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने॥
नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते।
ये सूर्य्ये सैंहिकेयेन स्पृष्टे रेवाजलं नराः।
स्पृशन्ति चावगाहन्ते न ते प्राकृतिमानवाः॥
स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम्।
स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यन्तु पीत्वा सौत्रामणीं लभेत्॥
स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः॥
रविचन्द्रोपरागे तु अयने चोत्तरे तथा।
एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्वदेव सरस्वती॥
शिवादित्यफलं तच्च मण्डले समुदाहृतम्।
सग्रहे मण्डले योगे तदपि प्राप्नुयान्नरः॥

शिवादित्ययोर्मण्डले ये ये तयोर्यत्फलं तद्राहुग्रस्ते शशिसूर्य्ययो र्मण्डले योगे पूजायां प्राप्नोतीत्यर्थः। इति कल्पतरुः।

ऊषरारण्यक्षेत्रेषु यत्पुण्यं समुदाहृतम्।
तदत्र कालमाहात्म्यादुपरागेऽधिकं भवेत्॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

स्वर्धून्यम्भःसमानि स्युः सर्व्वाण्यम्भांसि भूतले।
कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणे नात्र संशयः॥

अधिकं ग्रहणमधिकृत्य तत्तन्मासेष्वनुसन्धेयम्।

अथ ग्रहणस्नानम्।

तत्र मत्स्यपुराणे—

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः।
तस्य स्नानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वौषधिविधानवत्॥
चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम्।
सम्पूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः॥
पूर्व्वमेवोपरागस्य समासाद्यौषधादिकम्।
स्थापयेच्चतुरः कुम्भान् ब्राह्मणान् सागरानिति[१]॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्ह्रदगोकुलात्।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत्॥
पञ्चगव्यञ्च कुम्भेषु शुद्धमुक्ताफलानि च।
रोचनां पद्म-शङ्खौ च पञ्चरत्नसमन्वितौ॥
स्फटिकं चन्दनं श्वेतं तीर्थवारि ससर्षपम्।
गजदन्तं सकुमुदं तथैवोशीरगुग्गुलुम्॥
एतत् सर्व्वं विनिःक्षिप्य कुम्भेष्वावाहयेत् सुरान्।
सर्व्वे समुद्राः सरितः तीर्थानि जलदा नदाः[२]॥

---

१ B सागरादिति। २ B ह्रदाः।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः।
योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः॥
सहस्रनयनश्चन्द्रो ग्रहपीड़ां व्यपोहतु।
यः कर्म्मसाक्षी लोकानां धर्म्मो महिषवाहनः॥
यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीड़ां व्यपोहतु।
रक्षोगणाधिपः साक्षात् प्रलयानलसन्निभः॥
खड्गव्यग्रोऽतिभीमश्च रक्षःपीड़ां व्यपोहतु।
नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः॥
स जलाधिपतिश्चन्द्रः ग्रहपीड़ां व्यपोहतु।
प्राणरूपेण यो लोकान् याति कृष्णमृगप्रियः॥
वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां पीड़ामत्र व्यपोहतु।
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः॥
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि पापं तन्मे दहन्तु वै॥
एवमामन्त्र्य कुम्भैस्तैरभिषिक्तो गुणान्वितैः।
ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च शुक्लमाल्यानुलेपनैः॥
पूजयेद्वस्त्रगोदानैर्ब्राह्मणानिष्टदेवतान्।
एतानेव ततो मन्त्रान् विलिख्य कनकान्वितान्॥
वस्त्रपट्टेऽथवा पत्रे पञ्चरत्नसमन्वितान्।
यजमानस्य शिरसि निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः॥
ततोऽतिवाहयेद्वेलामुपरागेऽनुगामिनीम्।
प्राङ्मुखः पूजयित्वा तु नमस्यन्निष्टदेवताम्॥

चन्द्रग्रहे निवृत्ते तु कृतगोदोहमङ्गलः।
कृतस्नानाय तं पट्टं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत्।
न तस्य ग्रहपीड़ा स्यात् न च बन्धुजनक्षयः॥
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम्।
सूर्य्य-ग्रहे सूर्य्यनाम सदा मन्त्रेषु कीर्त्तयेत्॥
अधिकाः पद्मरागाः स्युः कपिलाञ्च सुशोभनाम्।
प्रयच्छेद्वित्तसम्पत्तौ चन्द्रसूर्य्योपरागयोः॥
य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानवः।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते॥

इति मत्स्यपुराणे चन्द्रादित्योपरागे स्नानविधिः॥

इति महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज महा-
सान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे ग्रहणतरङ्गः।

अथ व्रतादितिथिवेधादि व्यवस्थितिः।

तत्र पूर्व्वदिने स्नात्वा निरामिषमेकवारं भुक्त्वा अपरदिने प्रातर्दन्तान् संशोध्य सूर्य्योदयवेलायां ॐ अद्येत्यादिना व्रतसमयं निर्द्दिश्य फलमुद्दिश्य भगवन् सूर्य्य भगवत्यः सोमादिदेवता उपवासं नक्तमयाचितं मया कर्त्तव्यमिति संकल्प्याभिलापरूप-व्रतग्रहणं कुर्य्यात्।

सोमादिदेवताश्च कथिताः परिभाषायाम्। अनेकाहसाध्येऽद्य-स्थाने अद्यादीति प्रयोज्यम्।

एतच्च

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः।
सूर्य्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्॥

इति देवलवाक्यात् प्रधानान्वयाभ्यर्हिततया प्रातर्व्रतमाच-रेदिति पर्य्यवसितार्थाद्बोद्धव्यम्। विप्रतिपत्तिश्च परिभाषायां निरा-कृता। आहारमभुक्त्वा इत्याहारस्यैकत्वविवक्षया पूर्व्वदिने एकभक्त-लाभः। बहुषु व्रतेष्वेकभक्ताभिधानात् सामान्यत एव तत्कल्पना-लाघवादाचाराच्च।

अन्ये तु

सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे।
धर्म्मोपवासे कुर्व्वीत नैव भक्तचतुष्टयम्॥

इति वचनादुपवासे एकभक्तमिच्छन्ति॥

अथ व्रतचिन्ता।

तत्र व्रतश्चान्द्रायणादीति कल्पतरुकारः।

अन्ये तु

आरभ्य कामचारादसमापितमात्मनः ।

श्रद्धा यद[1]मुत्र भवति हेतुस्तद्व्रतमाचक्षते सन्तः ॥

समयप्रदीपकारैः—

स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः संकल्पो व्रतमित्युक्तम् ।

देवेश्वरधर्म्माधिकारिणस्तु

व्रतकाण्डपरिपठितत्वमेव व्रतत्वमित्युचिरे ।

अन्ये तु—

जातिविशेषवान् संकल्पस्तद्विषयकतया वा व्रतमित्याहुः ।

ननु द्वितीयोक्तप्रवृत्तिनिमित्तं व्रतधर्म्मिणि कथं निश्चेयं, इत्थं पदाव्युत्पत्तावपि व्रतपदार्थस्तच्चैव तद्धर्म्मयोग इति ।

पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥

इत्यस्मादेव वाक्याद्बोधोत्पत्तेरविरोधात्तथैवानुभवाच्च । यथा गौस्तथा गवय इति वाक्याद्यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इतिवत् ।

सर्व्वभोगविवर्ज्जितः शास्त्रनिषिद्धभोगशून्यः ।

शिष्टाः—

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥

अनेन काष्ठकरणकधावनस्योपवासे निषेधाद्दन्तधावनस्य प्रतिप्रसवाद्युक्तमकाष्ठेन दन्तधावनम् ।

---

१ C श्रद्धेत्यत्र ।

अथ व्रतादितिथिषु पूर्व्वोत्तरगामिनीषु उभयत्र विहित-कालालाभे दिनाध्यवसायचिन्ता।

तत्र भविष्ये—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम्॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः।
आराधनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तिथिः[१]॥

पतङ्गोपासनाय भानोराराधनाय षष्ठीसमेता सप्तमी कर्त्तव्या ग्राह्या सप्तम्युपवासं सप्तमीयुतषष्ठ्यां उपोषणमाहुर्यत आराधनाय इत्यादिना दृष्टान्तत्वेन अपराध्यवसायवर्णनं तेनैकादशी द्वादशी मिश्रा कार्य्या षष्ठीमिश्रा तु सप्तमीत्यर्थः।

सम्पूर्णैकादश्यामपरदिनवर्द्धमानायामपि वाक्यमिदं नियामक-मित्येके।

न च दार्ष्टान्तिके नाष्टमीयुतेति निषेधादुभयतिथेरेवा-गमात् दृष्टान्तेऽपि तथैव विवक्षेति वाच्यम्।

मानाभावात् वाक्यस्योभयव्यवस्थापकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकस्य विवक्षितत्वात्॥ यदाहुः— सप्तम्येकादश्योर्वाचनिकी व्यवस्थेति।

अन्ये तु

यत्र षष्ठीविद्धा सप्तमी पूर्व्वदिने उत्तरदिने च अष्टमीविद्धा एवं दशमीविद्धैकादशी पूर्व्वदिने उत्तरदिने एकादशीमिश्रा द्वादशी तत्र कृत्स्नतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन पूर्व्वापरतिथ्योरेतद्

---

२ D यदुदितं तथा।

ग्राह्यत्वं बोधयति । उभयत्र दिवावेधस्त्वत्र विवक्षितः । अन्यत्र तु नेदं वाक्यमुपतिष्ठते इत्याहुः ।

एतन्मूलक एव

दशम्येकादशी विद्धा गान्धारी तामुपोषिता ।

तस्याः पुत्त्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥

इत्यादिनिन्दानुवाद इत्यपि । तदेवं तिथिद्वयमात्रमभिधाय मूकायां मूलस्मृतौ संकल्परूपप्रधानव्रतपदार्थानुरोधादेश्च भूपालानुगतस्याप्यतिप्रसङ्गनसमाकुलत्वे महाजनपरिगृहीतवचनमेव व्यवस्थायां शरणम् ।

तच्च

युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी मिश्रा चतुर्द्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपदा त्वमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

एतेन युग्माग्न्योर्द्वितीयातृतीययोः कृतभूतयोः चतुर्थीपञ्चम्योः षण्मुन्योः षष्ठीसप्तम्योः वसुरन्ध्रयोरष्टमीनवम्योः एकादशीद्वादश्योः चतुर्द्दशी-पौर्णमास्योरमावस्याप्रतिपदोश्च युग्मं महाफलमित्युक्तम् । तेन द्वितीया तृतीयामिश्रा कार्य्येषु ग्राह्या तृतीया द्वितीयामिश्रा एवं सर्व्वत्र ।

अत्र केचित्—

द्वितीया प्रतिपन्मिश्रा हेया तृतीया चतुर्थीमिश्रा हेया एवमन्यत्रापि युग्मान्तरं हेयं अयञ्च युग्मविधिराचारादहोरात्र-

साध्योपवासादिकर्म्मणि तिथिद्वैधे सति सर्व्वत्र बोद्धव्यः। देवपूजादावपि विहितपूर्व्वाह्लादिगामितिथिलाभे यदा त्वेकस्मिन्नेव विहितकाललाभस्तदा तत्रैव कर्म्म। ननु व्यस्तनिन्दाश्रवणात्तत्रापि युग्मादरः।

मैवं दिनद्वयगामिविहितकाले सप्तम्यादिनिमित्तं कर्म्म सकृत् कर्त्तव्यं पूर्व्वस्मिन् दिने वा द्व्यपेक्षायां तत्रैव युग्मविधिः। अपेक्षितविधिबलात् नियममात्रे लाघवाच्चेति।

अत्र किञ्चिदुच्यते—

दिनद्वयगामिनि विहितकाले इति किं यथाश्रुतमेव विवक्षितं दिनद्वये तिथिद्वयदिवाभिप्रायं वा प्रथमे पक्षे व्यापिकायामपि षष्ठ्यामपरदिनसप्तमीयुतायां तथात्वमिति तत्रापि षष्ठी सप्तमीयुतैवादेया द्वितीयस्तु व्यापकषष्ठ्यामुभयदिनगामिन्यामुभयत्र विहितकाललाभे कस्मिन् दिने सा समादर्त्तुमर्हतीत्याकाङ्क्षासाम्यान्न युक्तः।

अतएव जीकनीयनिबन्धाचार्य्यौर्वृद्धिह्रासादिना तद्दिनद्वयगामिनि विहितकाले कृत्यं कुत्रदिने क्रियतामित्यवतारयति स्म। तत्प्रकरणं आकाङ्क्षैवात्र न जायत इति तु साहसं तदस्तु तावदिदं। चतुर्द्दशी शुक्ला पूर्णिमायोगात् कृष्णचतुर्द्दशी तु त्रयोदशीमिश्रैव ग्राह्या "कामविद्धो हरः पूज्यः" इति वचनात् कामहरौ त्रयोदशीचतुर्द्दश्यौ। निषेधे त्वष्टम्यादौ मांसादीनां तद्वेलाव्यापकत्वेन निषेधस्थैर्य्यान्निषिद्धे कालवर्ज्जनमिति वाक्यान्नाकाङ्क्षा इति न युग्मविधिः।

तथा

षष्ठ्यष्टम्यमावस्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी।

एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः॥

इदञ्च वाक्यं षष्ठ्यादितिथीः परभूततिथियुक्ताः सप्तम्यादितिथीः स्वपूर्व्वतिथियुक्ताः स्वकार्य्ये विदधदनुभूयते। तदेतद्यथा + श्रुतमेवाकाङ्क्षाया उभयपक्षेऽपि प्रयोजकस्थैर्य्यात् + प्रथम एव पक्ष इत्येके।

तथा च द्वैधे व्यवस्थायां कृतायां यत्र नोभयवेधो दिनद्वयगामिनी च विहितकालवती तिथिस्तत्र का गतिरित्याकाङ्क्षायामिदं वाक्यम्।

इति समयप्रदीपेऽपीदमुभयदिनतिथिद्वयवेधे एतद्बोद्धव्यमिति नावतारितम्। किन्तु सामान्यत एव।

अन्ये तु

अत्रापि तिथिद्वयवेधविषयतामेव वदन्ति व्यापकभावेन प्रथमोत्तरतिथौ व्यापकत्वं प्राथम्यञ्च विनिगमकमाहुः।

यत्र तु सम्पूर्णैकादशी दिनान्तरे वर्द्धते तत्र किञ्चिदुत्तरादरे उक्तमेव तिथेः प्रान्तमुपोष्यं स्यादिति नारदपुराणीयवाक्यस्य पूर्णाप्येकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि।

इति वाक्यस्य शिष्टपरिगृहीतम्। आचारबाहुल्यञ्चात्र।

गौड़ास्तु—

सम्पूर्णैकादशी यत्र परतोऽपि विवर्द्धते।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही॥

तथा—

द्वादश्यां पारणाभावे[1] पूर्व्वामुपवसेद्गृही॥ इति वाक्यद्वया-द्व्यवस्थामाहुः।

अन्ये तु व्यापकतया प्राथम्येन प्रथमामेकादशीं मन्यन्ते।

आचारोऽपि चात्र द्विविध एव तस्मात्तस्यैव भूमानमादाय व्यवहर्त्तव्यम्॥

किं वस्तु दोषपरिहीनमिहास्ति लोके
किं वा न राजति गुणोज्ज्वलमर्थजातम्।
स्वं मत्सरं रिपुमिव प्रतिहत्य सन्तो
गृह्णीत तद्गुणमपाकुरुताऽथ दोषम्॥

वृन्दे मन्त्रीश्वराणां परिषदि विदुषां सामगानां समाजे
गोष्ठीषु स्तोमभाजां सदसि सुकृतिनां श्रीमतां मन्दिरेषु।
आगङ्गाम्भःसभासु क्षितिवलयभुजामालये नीतिभाजाम्
श्रीमच्चण्डेश्वरोऽयं निखिलगुणनिधिर्गीयतां गौरवेण॥

महासान्धिविग्रहिक ठक्कुर-वीरेश्वरात्मजमहासान्धि-विग्रहिक-ठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचितः कृत्यरत्नाकरः।

समाप्तः॥

---

१ B पारणालाभे।

LIST OF WORKS ON SMRTI

PUBLISHED IN

THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 162.

[Discontinued.]

1. BĀLAMBHAṬṬĪ, a Commentary on the Mitākṣarā, by Bālambhaṭṭa. Ed. Govinda Dāsa. 1904–1907. Vol. I, 2 fascicles; Vol. II, 1 fascicle; @ Re. 0-12-0 each. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 72.

[Completed.]

2. CATURVARGA-CINTĀMAṆI, by Hemādri. Ed. Bharatacandra Śiromaṇi, Yogeśvara Bhaṭṭācārya Smṛti-ratna, Kāmākhyā-nātha Tarka-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1871–1911. 4 vols. Vol. I (Dāna-khaṇḍa), 11 fascicles; Vol. II (Vrata-khaṇḍa), Part I: 13 fascicles, and Part II: 12 fascicles; Vol. III (Pariśeṣa-khaṇḍa), Part I: 18 fascicles, and Part II: 10 fascicles; Vol. IV (Prāyaścitta-khaṇḍa), 10 fascicles. Vol. I: fasc. 10 sold out, fascs. 1–9 @ Re. 0-12-0 each, fasc. 11 @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. 13 + 12 @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: Part I, fascs. 1–18 @ Re. 0-12-0 each, and Part II, fascs. 1–6 and 8–10 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 7 @ Rs. 1-8-0; Vol. IV: fascs. 1–6, 8 and 9 @ Re. 0-12-0 each, and fascs. 7 and 10 @ Rs. 1-8-0 each. Rs. 57-12-0.

Complete sets of Vol. I and Vol. II, Part I, cannot be supplied. A very few copies of loose fascicles available.

Fascicles not all available.

Work No. 155.

[Completed.]

3. DĀNA-KRIYĀ-KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavi-Kaṅkaṇ-ācārya. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 1902–1903. 2 fascicles. Fasc. 1 @ Re. 0-12-0 and fasc. 2 @ Rs. 1-8-0. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 177.

[Completed.]

4. HĀRA-LATĀ, by Aniruddha-bhaṭṭa. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1909. 1 fascicle. Rs. 2-4-0.

Available.

Work No. 147.

[Completed.]

5. KĀLA-SĀRA, by Gadādhara Rāja-guru [being a portion of Gadādhara-paddhati]. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1900–1904. Vol. I, 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 136.

[Completed.]

6. KĀLA-VIVEKA, by Jīmūta-vāhana. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1897–1905. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 237.

[Text completed.]

7. KṚTYA-RATNĀKARA, by Caṇḍeśvara Ṭhakkura. Ed. Kamala-Kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1921-1924. 5 fascicles. Fascs. 1–3 @ Re. 0-12-0 each, and fascs. 4 and 5 @ Rs. 1-8-0. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

N.B.—Index and Preface, completing the work, in the press.

Work No. 114.

[Completed.]

8. MADANA-PĀRIJĀTA, by Madana-pāla. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna. 1887–1893. 11 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 8-4-0.

All fascicles available.

Work No. 104.

[Completed.]

9. MANU-ṬĪKĀ-SAṂGRAHA, being extracts from the Commentaries of Medhātithi, Govindarāja, Nārāyaṇa, Rāghavānanda, Nandana, and a Kashmirian author. Ed. Julius Jolly. 1885–1889. 3 fascicles. Fascs. 1 and 2 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 3 @ Rs. 1-8-0. Rs. 3-0-0.

All fascicles available.

Work No. 102.

[Completed.]

10. NĀRADA-SMṚTI, with extracts from the Commentaries of Asahāya and others. Ed. Julius Jolly. 1885–1886. 3 fascicles. All sold out except fasc. 3, of which there is a limited number of copies for sale @ Re. 0-12-0 each.

Fascicles not all available.

Work No. 4.

[Completed.]

11. NĪTI-SĀRA, by Kāmandaka, with a Commentary. Ed. Rāma-nārāyaṇa Vidyā-ratna. 1849–1884. 5 fascicles. All sold out.

No fascicles available.

Work No. 152.

[Vol. I completed.]

12. NITYĀCĀRA-PADDHATI, by Vidyākara Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1901–1903. 1 vol. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0

All fascicles available.

Work No. 160.

[In Progress.]

13. NITYĀCĀRA-PRADĪPA, by Narasiṁha Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1903–1907. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 4 fascicles. Vol. I: fascs. 1–7 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 8 @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. 1–4 @ Re. 0-12-0 each. Rs. 9-12-0.

All fascicles available.

Work No. 94.

[Completed.]

14. PARĀŚARA-SMṚTI, with Mādhavācārya's Commentary. Ed. M.M. Candra-kānta Tarkālaṅkāra. 3 vols. 1883–1899. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 6 fascicles; Vol. III, 6 fascicles. Vol. I: fascs. 1–7 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 8 @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. 1–6 @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: fascs. 1–6 @ Re. 0-12-0 each. Rs. 15-12-0.

N.B.—Vols. I and III have no title-page. Complete sets of Vol. I not available; a few loose copies of fascs. 2–8 available. *Fascicles not all available.*

Work No. 111.

[Completed.]

15. PARĀŚARA-SMṚTI. Eng. trans. Kṛṣṇa-kamala Bhaṭṭācārya. 1887. 1 fascicle. Re. 1-0-0.

Available.

Work No. 216.

[In Progress.]

16. SMṚTI-PRAKĀŚA, by Vāsudeva Ratha. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1912. Fasc. 1. Re. 0-12-0.

Available.

Work No. 157.

[Completed.]

17. ŚRĀDDHA-KRIYĀ-KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavikaṅkaṇ-ācārya. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 1903–1904. 6 fascicles. Fascs. 1–5 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 6 @ Rs. 1-8-0. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 165.

[Completed.]

18. ŚUDDHI-KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavi-kaṅkaṇ-ācārya. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 1904–1905

4 fascicles. Fascs. 1–3 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 4 @ Rs. 1-8-0. *All fascicles available.* Rs. 3-12-0.

Work No. 218.

[In Progress.]

19. SŪRI-SARVASVA, by Govinda Kavi-bhūṣaṇa. Ed. Jagannātha Miśra. 1912–1914. 3 fascicles. @ Re. 0-12-0 each.
All fascicles available. Rs. 2-4-0.

Work No. 195.

[Completed.]

20. TĪRTHA-CINTĀMAṆI, by Vācaspati Miśra. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1910–1912. 4 fascicles. Fascs. 1–3 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 4 @ Rs. 1-8-0. Rs. 3-12-0.
All fascicles available.

Work No. 149.

[Completed.]

21. VARṢA-KRIYĀ KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavi-kaṅkaṇ-ācārya. 1901–1902. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 6 fascicles. Fascs. 1–5 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 6 @ Rs. 1-8-0. Rs. 5-4-0.
All fascicles available.

Work No. 156.

[In Progress.]

22. VIDHĀNA-PĀRIJĀTA, by Ananta-bhaṭṭa. Ed. Tārā-prasanna Vidyā-ratna. 1903–1912. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 5 fascicles; Vol. III, 1 fascicle. Vol. I: fascs. 1–7 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 8 @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fasc. 1 @ Re. 0-12-0, fascs. 2–4 @ Rs. 1-8-0 each, and fasc. 5 @ Rs. 2-4-0; Vol. III: fasc. 1 @ Re. 0-12-0.
All fascicles available. Rs. 15-0-0.

Work No. 91.

[Completed.]

23. VIṢṆU-SMṚTI. Ed. Julius Jolly. 1881. 2 fascicles. Fasc. 1 sold out; a few copies of fasc. 2 available @ Rs. 1-8-0 each. *Fascicles not all available.*

Work No. 103.

[Completed.]

24. VIVĀDA-RATNĀKARA, by Caṇḍeśvara Ṭhakkura. Ed. Dīna-nātha Vidyālaṅkāra. 1885–1887. 7 fascicles. Fascs. 1–6 @ Re. 0-12-0 each, and fasc. 7 @ Rs. 1-8-0.
All fascicles available. Rs. 6-0-0.

(Progress statement revised to 1st **January**, 1925.)

Size.	Contents.	Per unit of 96 or 100 pages.
Demy octavo ..	Oriental text only	Rs. 0-12-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-0-0
Royal octavo ..	Oriental text only	,, 1-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 1-4-0
Quarto ..	Oriental text only	,, 2-0-0
	Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	,, 2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

CALCUTTA,
November, 1924.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

MESSRS. LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

BUCHHANDLUNG OTTO HARRASSOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

MESSRS. THACKER, SPINK & Co., 3, Esplanade East, Calcutta.

Residents of Europe should order from the local Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India books are supplied by V.-P.P.